

II.

MÉLYEK A GYÖKEREK
BUDAPEST,
A BEFOGADÓ VÁROS

A történeteknek a családindinamika alapján elrendezett csoportosítása azt mutatja, hogy a társadalmi tényezők önmagukban nem határozzák meg és nem magyarázzák a családok helyzetében bekövetkezett változásokat. Szerves fejlődésben aligha volt része az egyes generációknak a múlt században, életük folyamát a Nagy Történelem mindig kettévágta, társadalmi kataklizmák törték meg az emberi sorsokat.

Nagy nemzeti, nemzetközi, társadalmi pusztító vihar után, amikor elcsendesedik a kül- és belvilág, az emberek élettapasztalatában ott marad – hol belső titokká válva, hol fennhangon emlékeztetve – az, hogy mit is kellett átélni. Akár így, akár úgy, tudva és tudatlanul is továbbadja utódainak a történeteket. Így kerül osztály, poszt, státusz, társadalmi és gazdasági helyzet fölé az elviselt sors érzélem-azonosságának közösségalkotó ereje. Trianon, a zsidóüldözés, a kommunisták meghurcolása, majd a kommunista meghurcolás, a polgár kisajátítása és zaklatása, tulajdonért üldözött paraszt helyzete és nézetvilága – később a rendszerváltozás után, a szocializmushoz érzelmileg kötődő emberek számára igaztalannak érzett szocializmusgyalázás – erősebb integráló erővé válik, mint a státusz társadalmi beágyazottsága. Ezek a sorsot megfordító élmények és nézetek „zsigerileg” választják el és kötik össze az embereket. Élményeik szerint döntenek ebben, hogy miért érte a változás kényszere, így sorsa, vagy „sorstalansága” határozza meg – ha hovatartozását nem is – de hová *nem* tartozását mindenképpen.

A mintegy 70 pesti család eredete szerteágazó, elszakadt, kitépott és mély gyökekhez vezetett. A szélesen elágazó gyökek egészen a Monarchiáig vezetnek vissza. Az elszakadt gyökek Trianon következményei. A kitépott gyökek táptalajt kerestek a menekülés után. A mély gyökek egészen a falvak földjébe nyúlnak vissza.

Mi szél hozta Budapestre?

Mondják, hogy eredetileg Heltai Jenő mondása volt: Budapest vidéki város. Tény, hogy főként a vidékiekből nőtt meg a főváros: ahol aztán ki előbb, ki később, ki a mai napig nem vált meg a vidékiségétől. Így a város sem.

Honnan is vette volna sokszorossá növekedéséhez a lakosait, ha nem onnan, ahonnan vágyva vagy kényszerszerűen jöttek, az ország minden tájáról. Legidősebb

mesélőnk szüleinek idejében, a 19. század hatvanas éveig terjed az emlékezet, amikor Budapestnek 270 ezer lakosa volt. Annyian éltek a városban, mint ma az egyik – nem is nagy – kerületében¹⁴. A növekedés – tehát még a Monarchia idejében – legfeljebb tíz százalékban történt a Monarchia többi tartományának területéről, viszont egyre többen jönnek „fel” a dunántúli vármegyékéből és a szegény felvidéki megyékből. 1890-ben már a növekedés 51 százaléka származik ebből a bevándorlásból, a város egyre inkább magyarosodik, mert korábban csak mérsékelt volt az.

A kétszázévesből kétmillióssá nőtt város gyarapodásának forrása, lakóinak természetes eredete és gyökere a falu és a vidék. Az általunk vizsgált családok összetételéből különösen plasztikusan látható – ami a statisztikákból is ismert –, milyen túlnyomó arányban vannak a pesti lakosok között azok, akiknek felmenőit a megélhetés a földhöz kötötte: a mintegy 70 kérdezett család több mint fele jött faluról. Volt, akinek birtoka elveszett, vagy elvették, azért kellett útra kelnie. De jöttek nincstelen földművesek is, akik menekültek a falutól, mert nem tudott munkát adni, jöttek napszámosok, kubikusok és sok házicseléd, akik falun, a mezőgazdaságból nem tudtak megélni, és a fővárosban reméltek életet, megélhetést.

Jöttek vidéki városokból is, sokféle városi szakmával felvértezve: iparosok, kereskedők, tisztviselők. Jöttek értelmiségiek, tanárok, jogászok, orvosok, művészek, eredetük

BUDAPEST FEJLŐDÉSE A MONARCHIÁBAN

A főváros népességszámának alakulása
1869–1896

év	polgári népességszám (fő)	Növekedés üteme a polgári népességben (százalék)
1869	270 476	100
1880	360 551	133
1890	492 237	182
1896	601 636	222

Forrás: Budapest története. IV. 377.

év	Származási hely			
	Budapest	Magyarország	Ausztria	Külföld
1869	54,7	35,5	9,6	0,2
1880	42,7	46,5	9,3	1,5
1890	39,3	52,1	7,4	1,2

Forrás: Budapest története. IV. 378.

A kiegyezést követő jónéhány évtized Budapest növekedésének látványos időszaka volt. A lakosság száma 1869-hez viszonyítva 1896-ra több mint kétszeresére nőtt, meghaladva a 600 ezres népességet. E növekedés forrásai elsősorban a vidéki területek voltak. 1890-ben a vidéki születések aránya már meghaladta az 50 százalékot, illetve a korszakban mindvégig 10 százalék körül mozgott a külföldiek (elsősorban Ausztriában születettek) aránya.

széles sugárban hálózta be az országot. A főváros vonzása és a vidék taszítása hozta a sokféle embert Budapestre, és egyre növekvő számban tette pestivé a korábbi vidékieket.

Nagy és erős a város vonzereje, beolvastó képessége. Aki már ideérkezett, különösen, ha „beérkezett”, tehát munkája – és ami még sokkal nagyobb dolog, lakása is van (ez kívánta, különösen az utolsó negyven évben a legnagyobb erőfeszítést) –, akkor már sikerült pesti lakossá, pesti polgárrá válnia. Természetes jelzőként viseli, hogy ő „pesti”. Akkor is, ha a vidéki gyökerek elevenek, és tartják a kapcsolatot az ott maradtakkal. A „pesti” lét vállalása előbb-utóbb megtörténik, szeretet, gyűlölet együttesével, sok panasszal, bosszúsággal. A fővárosi élet sok nyűgével-örömeivel együtt, zsörtölődve ugyan, de azonosulnak a várossal.

„Kellott jönni” – mondják, *ez taszítás is, vonzás is*, mert nem lehetett élni, vagy nem lehetett megélni otthon. Nem lehetett maradni valamelyik *üldözés miatt*. „Kényszer volt, kellett jönni”. Nem lehetett szabadnak vagy magyarnak maradni, vagy nem maradhatott korábbi foglalkozásában, otthonában.

„Jönni akart”: *itt a főváros vonzása* érvényesült. Otthon vagy nem volt munka, vagy nem lehetett szakmához jutni, vagy nem lehetett tanulni, vagy nyomasztotta a környezet szorossága, vagy idevonzotta a nagyobb lehetőség, a nagyváros színes, sokféle forgataga, vagy egyszerűen az a varázs, amit már olyan sokan láttak meg és írtak meg Budapestről.

A Pestre érkezők tömeges, sokszor alig felszívható áramlásának vagy máskor csak szivárgó érkezésének váltakozó hullámainak többnyire a „történelem viharai” keltik, ezektől függ a társadalom hevesebb vagy lassúbb változása, a népesség számának alakulása. Mikor, mi elől kellett/lehetett ide menekülni?

A Budapestre menekülések történelmi, világ gazdasági, politikai okai időrendben:

- A Monarchia összeomlása, az első világháború végén.
- A trianoni döntés után: Erdélyből, Felvidékről, Vajdaságból.
- A kommun alatt a vörösök elől, és utána, a fehérek megtorlása elől.
- A harmincas évek gazdasági válsága idején.
- A zsidótörvények miatt, majd zsidóüldözés elől a német megszállás idején.
- A háború alatt, az ostrom miatt, el a németek elől, el az oroszok elől.
- A Bécsi egyezmények visszacsatolt területeinek újra elcsatolása után, Erdélyből, Felvidékről, Újvidékről.
- A felvidéki magyarok áttelepítése következményeként.
- A sváb kitelepítés idején.
- A mezőgazdaság erőszakos átszervezése, a „kuláktalanítás” idején.
- Az ötvenhatos forradalom idején és utána, aki nem maradhatott otthon.
- A rendszerváltozás után menekülés a lesüllyedő övezetekből.

A mintegy hetven budapesti „alapcsalád” életútjából már csak a Pestre kerülés okainak leírásából előtűnik a század története.

¹⁴ Katus 1991.

Menekülés a fővárosba

Külföldről elüldözöttek

- Családjának egyik ága lengyel származású, a szabadságharc után telepedett le Magyarországon. (26. Beregi Tamás).
- Családja huszita eredetű, akiket befogadtak a magyarok, majd elmagyarosodásuk után a Felvidékről telepítették át őket Budapestre. (55. Kósa Tibor)

A Monarchia megszűnése

- Apja jómódú családja és felvidéki birtokuk ellenére – Pesten talált foglalkozást, majd Trianon után végleg itt maradt. (31. Ágothai Lórántné Diósi Orsolya)
- Anyai nagyapja burgenlandi, apja családja felvidéki, Pest lett a szülők közös élettere. (52. Névai Erzsébet)
- Nagyapja szerb, nagyanyja lengyel származású volt. A Monarchia idején kötöttek házasságot, utána Pesten találtak talajra. (73. Kálmán Józsefné Bodor Katalin)
- A nagyszülők Ausztriából származtak. A Monarchia összeomlása után az ötös nagypapa Pesten talált magának munkát és párt. (79. Balog Gábor)

Trianoni menekülés

- Zsidó származású édesapjának családja Erdélyből menekült Trianon után. (30. Csillag Klára)
- Apja a Felvidékről származott, először Trianon után települtek át, majd a család egy része visszaköltözött. Őket 1947-ben ismét kitelepítették. A szülők „kupecparasztok”, a téjesítés után Pesten találtak menedéket. (45. Kaszás István)
- Családja mindkét ágon erdélyi iparoscsalád volt, onnan került át. (54. Somorjai Béla)
- Az apai család Erdélyből menekült. (70. Székelyhidy Gergely)
- Családja mindkét ágon erdélyi származású. Budapestre a II. világháború után jöttek. Édesapja történész, egyetemen tanított, majd '56-os részvétele miatt másfél évre elítélték, és csak segédmunkásként kapott állást. (72. Telkes Istvánné Vanai Zsuzsa)

Zsidóüldözés

- A II. világháborúban a vidéki zsidóüldözés során édesanyját és egész családját Auschwitzba hurcolták. (21. Tolcsvai Imréné Ritter Éva)

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Sváb kitelepítés

- Férjének – bár nem telepítették ki – de sváb származása miatt nem volt maradása a falujukban. (71. Bartis Flóra)
- Nem sorolták a kitelepítettek közé, de rossz szemmel nézték, nem kapott munkát, eljött Pestre. (405. König László)
- Elmenekültek falujukból, rágalmak és sommás elítélés miatt; egy ismerős család fogadta be őket Pesten. Mindent odahagytak, új néven kezdtek új életet. (407. Suk Károly)

Szocialista üldözés vagy helyvesztés

- Mint kulákokat üldözték az egész családot, Pestre költöztek. (74. Téri Zoltánné Kocsis Mária)
- Birtokos paraszt, szerencsésebb volt, ha eltűnik falujából, és a fővárosban keres megélhetést és munkát. (404. Váriné)
- A szülők „kupecparasztok”, miután kevés földjüket téjesztették, Pesten találtak menedéket. (45. Kaszás István)
- Nagyszülei földjét államosították, a gyerekek Pesten keresnek menedéket. (44. Horvát János)
- Anyai nagyapja saját földdel is rendelkező uradalmi intéző volt, aki az ötvenes években kényszerült Budapestre költözni. (58. Illés Gáborné Kánya Judit)

Ötvenhatos üldözés

- 1956-ban megtörik a karrierje és nincs maradása a faluban. (64. Deák Péter)
- Roma származásuk miatt 1956 után apja nem kapott munkát a faluban, és Pestre menekültek, mivel a faluból elüldözték őket. (410. Kolompár Zsófia)

Ha ennyi helyről jöttek menekültek a fővárosba, az azt is jelentette, hogy itt befogadták őket. A családi emlékezetben számon tartják a messzi országokból idáig menekülő őstük befogadásának történetét:

Ír menekült is volt az egyik vizsgált család felmenői között. A nagy írországi éhínség elől – amikor már milliószámra haltak éhen – menekült a múlt században Magyarországra, ide házasodott, itt telepedett le.

Huszita ősről is beszéltek egy másik család tagjai, akit a nagy protestánsüldözés idején fogadtak be a felvidéki magyarok. Majd elmagyarosodtak, ezért egy későbbi üldözés során – a magyarok szlovákiai kitelepítése idején – már mint magyarrá vált családot úzik el őket.

Hugenotta menekültet tartanak számon egy másik család felmenői között, nevük is őrzi a francia eredetet.

Lengyel szabadságharcos nősül Magyarországra, a XIX. században került ide, le- származottai ismerik eredetét. Olyan lengyel menekültek utódait is megtaláltuk, akik a második világháborús német megszállás elől jöttek Magyarországra, itt fogadták be őket, életben maradtak, „el is magyarosodtak”.

Az, hogy befogadó nemzet lehettünk olykor-olykor a történelem folyamán, hogy *ide* is és nem csak *innen* menekültek, az ritka, ám fontos emléke az ország nyitottsá- gának és befogadási készségének.

Az első nagytömegű áramlás Budapestre a Monarchia összeomlását követően, az első világháború után zajlott, az Osztrák-Magyar Monarchia különböző égtájai fe- lől. Ide menekültek a Monarchia népei közül azok, akik a kisebb nemzetek beszű- kült határain túl kerestek volna vonzóbb helyet. Ebben a vegyes népeességű, nyitott fővárosban, jól prosperáló eleven központban találhatták meg – vagy remélték, hogy itt fogják megtalálni – az otthonukat, ahol új éle- tüket megalapozhatják. Ide sodorta az összeom- lás a különböző nemze- tiségeket, a Monarchia nagy területén élő szer- beket, horvátokat, oszt- rákokat. Különösen a vegyes nemzetiségű há- zaspárok találták meg Budapesten a helyüket.

A Monarchia szétesé- se után, a menekülő em- berek száma és sodródá- suk ereje különösen nagy hullámot vet a trianoni békekötés után. A legnagyobb menekültáradat Budapestre Trianon után vezetett. A békekötés Budapest számára csaknem megoldhatatlan feladatot jelentett: az elcsatolt területekről több mint há- romszázezer nyilvántartott menekült érkezett Budapestre. Helyük, különösen az el- ső időben nem volt: a menekülteket vagonlakásokban helyezték el, ott laktak éve- ken át, majd barakkvárosokat építettek számukra, így épült fel a Mária Valéria Telep, az Augusztia Telep és a többi, amelyeken „ideiglenesen elszállásolták” az idemene- kült magyar családokat. A városnak néhány évre volt szüksége, amíg lassan felszívó- dott ez az óriási, otthonatlan menekültáradat, majd a lassan megürült barakklaká- sok a nyomortól üldözött családoknak már nem átmeneti szállást, hanem végleges „otthont” adnak.

A pusztító háború után, az elszegényedett, és éhínséggel küzdő országra, amely súlyos gazdasági és szervezeti bajok mellett az önálló állami lét feladatainak megoldásával is küszködött, óriási tehertételként nehezedett a menekültek ellátása, életük megoldása.

BUDAPEST LAKOSSÁGÁNAK SZÜLETÉSI HELYE 1925-BEN

Születés helye	Lakosság száma	
	fő	százalék
Budapest	369 074	38,4
Jelenlegi Magyarország	359 403	37,4
Elszakított területek	186 926	19,4
Külföld	39 155	4,1
Ismeretlen	6 437	0,7
Összesen	960 995	100

Forrás: Buziácssy 1932.

Trianon második hulláma 25 évvel később, 1945-ben hozott új menekülthullá- mot Budapestre, amikor a Hitler szövetségeseiként visszakapott területeket a párizs békekötés érvényteleníti, s a „német csatlósállamot” azzal büntetik, hogy – az első világháború utáni béke értelmében – ezeket a területeket ismét visszakapják a romá- nok, a csehszlovákok, a jugoszlávok. A két Bécsi döntés után bevonult magyaro- bosszúállásait ismét megbosszulhatták a párizsi békeben visszaadott területekre be- vonulók, újabb generációk szolgáltattak friss okot egymás gyűlöletére. Megint ezre- vel vagonokba rakják, és vagyonuktól megfosztva, Magyarországra toloncolják a ma- gyarokat.

Minden menekült útja a vagonról vagy a baraktól, külön drámai küzdelem vo- az otthonért. Mennek majd ágybérletből albérletbe, házmesterlakásból üzlethelyisé- be, a szétbombázott városban cserélve, keresve társbérleteket, lassan, nehéz úton ha- ladva, lépésről lépésre jutottak el mára elért otthonaikba.¹⁵

Trianon után még inkább egyetlen központja lesz a főváros az országnak. Ide öss- pontosul minden, Budapestnek kell befogadnia és munkával is ellátnia a trianoni e- csatolt területekről elmenekült magyar hivatalnokok nagy részét. Itt van a Monar- chia megszűnése után a függetlenné vált ország minden irányító, hivatali központja: ahogyan itt találhatóak a legfontosabb ipari létesítmények is. Itt van a legtöbb mur- kaalkalom, itt folynak a legnagyobb építkezések, itt közeledik az élet a világvárosó színvonalához, itt vannak az ország irányítói, a legnagyobb nevű, leggazdagabb e- legnagyobb hatalmú emberek, a legfontosabb kulturális intézmények, az igazi – csal- nem – nagyvilági élet. A Trianon utáni Magyarországra különösen jellemző, hog- egycentrumúvá vált, nemcsak azért mert elvesztette Felvidéket, Erdélyt, Délvidéke- hanem azért is, mert ott magasabb fejlettségű, autonóm szervezetű, saját vonzáskö- rel rendelkező nagyvárosok voltak, ahol lakosaik Budapesttől függetlenül is pezsg- gazdasági és szellemi életet éltek, munkaalkalmat adtak és szuverén kultúrát teren- tettek. Ilyen, több centrumot jelentő városok a megmaradt kis országban nem l- tezték, bármennyire is próbálkozik szerepét növelni, vagy önálló szerepkörre sze- tenni a két nagyváros: Szeged és Debrecen. Budapest vonzereje nem csökkent, hi- nem növekedett. A kiépülő szocializmusban pedig a rendszer strukturális elvévé v- lik a centralizáltság, a központnak minden téren növekszik a szerepe, még nagyobb lesz Budapest egyedüli központi jelentősége, azért is, mert mind erősebb lesz az e- zárkózás a külvilágtól, ahogyan minden irányban lezárják a határokat.

A nagy, háborúk utáni áramlások mellett állandó volt a szivárgás a fővárosb- a harmincas években a gazdasági válság űzi Pestre a szerencsét próbáló munkaker- sők újabb seregét. Otthont nemigen találnak, valamilyen átmeneti szállással beér- a fővárosban – a házcselédeknek például lakhatást és megélhetést is biztosított a mu- ka, némi kereset mellett. Otthon se föld, se napszám, sok birtok tönkremegy, a kö- nyékbeli városok nehezen szívják fel az ember-fölösleget, bár nagy vállalkozás – m-

¹⁵ Gyáni 1991, 1992.

valamilyen kalandor bátorság is kell hozzá – hogy valaki elsőnek útnak induljon a fővárosba. Ha az egyik megveti a lábát, hívja a többieket is, a kalandozókat, akik a nagy bizonytalanságot is vállalják a megélhetés érdekében. Akiket egészen a fővárosig vet az inség, először megkapaszkodnak a város peremén, majd jó esetben eljutnak egészen a belvárosig.

A politikai üldözöttek is inkább találtak bűvőhelyet a fővárosban, mint másutt. A második világháború idején, amikor a német szövetség egyre kényszerítőbben nehezedett az egyre kisebb ellenállást tanúsító magyar kormányzatra, Budapest még mindig inkább menedéket tud adni az arra rászorulóknak, az egerutat keresőknek.

Jönnek – ha nem is sokan – az 1944-es német bevonuláskor azok, akiknek okuk volt a németek elől elrejtőzni: a számon tartott ellenzékiek közül. Budapestre menekülnek a vidéki zsidók közül azok, akik nem hitték el a Zsidó Tanácsnak, hogy Horthy megvédi őket, a deportálás csupán szövetségi segítség, dolgozni viszik őket a fejlett német hadiiparba. „Nem éri baj őket, ha engedelmesen, fegyelmezetten viselkednek” – mondták. Jöttek Pestre a gettók bezárása elől, a deportálás megkezdésekor, azok is, akik munkaszolgálatból el tudtak menekülni. Pesten jobban el lehetett bújni, könnyebben lehetett „jó papírokhoz” hozzájutni. Szolgálólányként, erdélyi menekültként, kibombázott városból érkező rokonokként lehetett elhelyezkedni, vagy egyházi, illetve semleges országok követségeinek védelmét lehetett keresni. Ha egyikbe sem kerültek, akkor is, a sokarcú tömeg védelmében inkább el lehetett tűnni, mint vidéken. Több volt a védelmet nyújtó kéz, a civil és az egyházi is, mint a kisvárosi vagy falusi közösségekben, ahol „mindenki ismerte egymást”, erős volt a társadalmi kontroll és így a politikai hatalom ellenőrzése is. A pesti bujkálás kockázatát választó embereknek több esélyük volt a túlélésre, mint a vidéken, zárt gettókból, csendőri kísérettel, lelakatolt vagonokban elhurcoltaknak, akiket egyenesen a haláltáborokba vittek. Feltéve, ha elkerülhették a pesti gettót, az éhhalált és az elhajtást zárt menetben.

A zsidók Pestre menekülésének első hullámát követte a második, azoké, akik 1945 után életben maradtak. A vidéki zsidók tömegesen pusztultak el a német haláltáborokban. A kevés életben maradt, akik vidékre hazaértek, se családjukat, se hajdani élő közösségeiket nem találták meg. Azokat megsemmisítették. A földijeik lehet, hogy elhurcolásukkor megszírták őket, de visszatérésükkel „eljársozták” a korábbi együttérzést. Hiszen – ahogy *A letehetetlen homokpoggyász* című fejezetben szólunk majd róla – az üresen maradt házaknak, holmiknak, mindig akadt gazdája (és ez nemcsak 1944-ben volt így). A hazaérkezők nem egy helyen tapasztalták, hogy hazatérésük felszítja a gyűlölködést, több helyen pogromhangulat is kialakult, egyes városokban igazi pogromok voltak. Az új menekülés iránya, vagy kifelé vezetett az országból vagy „fel” a fővárosba.¹⁶

¹⁶ Az 1949-es népszámlálás adatai szerint vidéken a zsidó vallásúak aránya nem érte el a lakosság 0,5 százalékát, a megmaradt zsidóság 80 százaléka már Budapesten él. (Karády 2003.)

A második világháború után kényszerű, új népvándorlás, „népmozgatás” következett. A világot átrendező nagyhatalmak különös erővel láttak neki a háború után az erőszakos áttelepítéseknek. Ezek amolyan korai etnikai tisztogatásokkal értek fel, azoknak máig sem gyógyuló következményeivel. Bár a korabeli magyarázat a nemzetiszocializmus- és németellenes bosszúval indokolta, többről volt szó: egész Kelet-Európát átszabták ezek a nagy népmozgások, kiűzetések, áttelepítések, a térképek és országhatárok átrajzolásával.¹⁷ Az áttelepítési hullám a magyarokra is kiterjedt, mivel Hitler leghűségesebb szövetségeseiként kapta vissza Magyarország a két Bécsi döntés idején a Felvidéket, Észak-Erdélyt és a Bácska egy részét az elcsatolt trianoni területekből. A magyar kiugrás titkos alkuját, Sztálin ígéretét Erdély visszaadására Szálasi hatalomra kerülése hiúsította meg. Az „ellenállás az utolsó fegyverig” nemcsak hadszíntérre tette az országot és romba döntötte Budapestet, de a párizsi békeszerződés megerősíti Trianont, ismét az utódállamoknak ítéli a visszacsatolt területeket. Ezért újabb elszámolásokkal lehetett a régiókat tetézní, megbüntetni a magyarokat vétkeikért és mindazért, amit az új győztesek bűnnek ítélték. Az átmeneti magyar uralom idejét is „visszabosszulhatták”, kisajátíthattak magyar birtokokat, megszabadulhattak az értelmiségiectől, a magyarok uralta hatalmi pozíciókat kézbe vehették, a túlsúlyosnak érzett magyar jelenlétet visszaszoríthatták.

A háború utáni bosszúállás ismét túlment a bűnökön és bűnösökön, ártatlan emberek és népeken torolták meg Hitler és az őket kiszolgálók bűneit. Szlovákiára is kiterjed az áttelepítés hulláma, a magyarokat vagonba rakva küldték át Magyarországra, de elüldöztek sok erdélyi magyart is. Betelepítették őket az egyidejűleg ugyancsak vagonba rakott, kitelepített svábok helyére. Így váltak bűnössé a sváb parasztok, mert németek voltak, a magyar parasztok és értelmiségiek a Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken azért, mert magyarok voltak.

A svábok kitelepítése a kollektív bűnösség elvét alkalmazta. Vizsgálatunkban találkoztunk olyan sváb eredetű családokkal, akiket nem telepítettek volna ki, mert nem tartoztak a „birodalmi németek” egyik vétkesnek minősített csoportjába se, mégis meg kellett szenvedniük azt, amit – mint háborús bűnösökre, később pedig mint osztályellenségre – a háború utáni ítélet rájuk mért.

A nagy történelmi üldöztetések, háborúk, áttelepítések etnikai, vallási, „faji” üldözés miatt bekövetkező menedékkeresés után, a „békeidőkben” a legnagyobb hullám akkor áramlott Budapestre, amikor a faluból kellett a szó szoros értelmében menekülni, új életet, új létalapot teremteni, és hozzá a korábbi sérelmeket okozó vidék után új, emberi, ha sikerül baráti, rokoni környezetet teremteni.

A nagy szocialista társadalmi gyalu, a szocializmus egyenlősítő erőszaka elüldözi 1949-ben, a földosztás után még megmaradt földbirtokosok, középbirtokosok derékhatát, ahogyan a régi cselédekből, kubikusokból, földmunkásokból földhözjuttattak

¹⁷ Lásd többek között: Ungváry 1998, Stark 2000.

egy részét is. A tömeges menekülés a termelőszövetkezet-szervezések és a kulákká minősítés idején történik. Sokan közülük otthagyják a falut, de a menekülés és elvándorlás még az üldözés után is, több éven keresztül tart. A rosszul vezetett termelőszövetkezetekben – különösen az első időkben – a munkaegység még az éhezésre is alig elég, mélyen a városi minimálbér alatt van az éves jövedelem. Emellett a kötelező beszolgáltatás miatt is, igazi nyomorba kerülnek hajdani parasztok, földmunkások, kiútnak kínálkozik az ipar, a város, a legnagyobb munkaerőigénnyel pedig itt is a főváros lép fel.

Megkönnyíti Budapesten a munkahelyszerzést az extenzív iparosítás. Széleskörű toborzással hozzák fel a falusi fiatalokat és a munkaképes középkorúakat, árad a falusi munkaerő a fővárosi ipari üzemekbe. Az üzemek felszívó ereje szinte korlátlan, de a város miközben munkahelyet ad, otthont nem tud adni hozzá. Ezt az ellentmondást is adminisztratív úton oldanák meg: szigorú zárlattal veszik körül Budapestet, a kormányzat tilalmakkal védi és akadályozza meg a letelepedést. Az alurbanizáltságot egyre több szabállyal és egyre merevebb korlátozással tartják fenn, de a kényszert – ki ahogy tudja – átlépi. Az az állapot hogy munkahely

van, de lakás nincs, végigkíséri a szocializmus csaknem egész korszakát. A hetvenes, nyolcvanas években már enyhül a munkaerőigény és enyhülnek a lakásgondok is, de nehezen változtatnak az adminisztratív szabályozáson.

Az 1959–62 közötti termelőszövetkezet-szervezési kampány is további falusi családokat mozdított ki otthonukból. Ha ez nem is történt az ötvenes évek elejének kegyetlenségével, a félelem nem volt kisebb, öngyilkosságok, kétségbeesett tiltakozások mellett, megint sok falusi sodródott Budapestre.

A szocialista rendszer órei – mindig mindenütt ott voltak – nem bocsátották meg a tulajdont, a kispolgári lét kapitalista karakterét, a kizsákmányolás módját, eszközeit és az elért jólét „burzsoá jellegét”. Jöttek a korábbi kisiparosok: kőművesek, ácsok, szabók, bognárok, seprűkötők, mészégetők, hentesek, cukrászok, akik otthonukban, saját városukban, falujukban – ma már alig hihető – üldöztetésnek és megaláztatásnak voltak kitéve. Nem volt elég, hogy kisajátították műhelyeiket és boltjaikat, sok személyes megaláztatást is el kellett szenvedniük. Menekvés se mindig volt, ahogy egyikük elmondta a helyi „hatalmasságok”, gondos földijeik még a fővárosban is utánuk nyúltak. Még a gyerekeikre is továbbhárult az osztályidegenség bélyege, az iskolákra, fő-

iskolákra is áterjedt a kötelező éberség. Megoldás lehetett, hogy – miután feladták iparukat – elvegyültek a város lakosságában, nagyüzemi vagy szövetkezeti munkát vállaltak, s ha származásuk nem akadályozta, valamelyik vállalathoz is beléphettek. Ha sikerült, legalább a gyerekeik „jó káderlappal” indulhattak, nem kellett X-es, vagy E (egyéb) származási jellel korlátozni életkezdésüket. Csak kevesen tudták közülük folytatni a kisiparos szakmát, mivel ebbe a pesti konkurencia is beleszólt, azt is változó szerencsével.

Találkoztunk olyanokkal is, akiket 1956 sodort el lakhelyükről, mert a forradalmárok oldalán voltak, együtt éreztek a forradalommal; „mondtak valamit”, tettek valamit, vagy gondoltak valamit, amiből kiderült, hogy rokonszenveztek a forradalommal. Amikor 1957–58-ban az újrászerveződő hatalom súlyos megtorlásokkal büntette a felkelőket, sokuknak el kellett hagyniuk otthonukat – ilyenkor jobb volt eltűnni a főváros sűrűjében. De találkoztunk olyanokkal is, akiket az ötvenhatos forradalom miatti félelem vitt el otthonról. Eljöttek, akik ellen felkelt a nép, akiket megijesztett a kommunisták vagy fegyveres testületeik elleni indulat. Akik jobbnak látták eljönni otthonról, mert féltek az indulatkitöréstől és érezték a fenyegetettséget.

Budapest vonzása

Budapest szép is, vonzó is, főként a békeidőkben, amikor a választás és nem a kényszer indokolja, hogy itt kell, mert csak itt lehet jobban élni. Megkapó, ahogyan a vidékről felkerültek álmuk beteljesülésének érzik a fővárosba költözést, szépnek látják azt is, amit a régi pestiek nehezen viselnek el, vagy amiért éppen kimenekülnek a város sűrűjéből.

• „Különösen megragadott a bérházak melegsége” – mondja az asszony, aki vidéki kisvárosból jött, megragadja Pest szépsége. (43)

• „Mindig volt egy gyerekkori álmom. Budapestet úgy vettem, mint egy mesét. Mindig szerettem volna Pestre kerülni, öt testvéremet felhozni Pestre, itt taníttatni, szakmát adni a kezükbe”. Faluból 1964-ben jött fel, albrétet híján Ráckeve-re megy, később kerül a fővárosba. (48)

• „Nagynénikém valami úri családnál szolgált...”, az segítette őt is munkába, gyárba. Munkalehetőség nem volt otthon, attól tartott, hogy a gyerekeinek se lesz munkája, iskolája. A hatvanas években akartak Budapestre kerülni, a munkalehetőség volt az első szempont. (73)

• „Az volt nagy élmény, amikor apukám először fölhozott bennünket Pestre. Este érkezünk meg, és az tűnt fel, hogy milyen sok fény van. A nővérem azt mondta, hogy mintha nem is a földön járnánk, mintha az égből, a csillagok között lennénk. Annyi-ra nagy élmény volt számunkra a sok fény” – mesélte az egyik válaszoló. (74)

• „A fiatalság, a kalandvágy és az, hogy itt több mindent lehet csinálni, mint vidéken” – ugyancsak Pestre vonzott sokakat. (77)

A legutóbbi rendszerváltozást is egy békés átalakulás kezdetének tekinthetjük – ekkor ismét megnövekszik Budapest szerepe. A főváros a csaknem világvárosi pezsgést kínálja, növekszik vonzereje, ahogyan változatlanul erősödik centralizált szerepe, az új demokratikus intézmények is a város súlyát növelik. A csúcsintézmények körül ott vannak a csúcsra törekvő hatalmasok és hatalomlesők. Az igazi „tűzközei” helyek osztják el az állami vagyont, az új nagy pénzeket, a gazdasági hatalom vezető pozícióit. Innen sugárzik a központi médiák hatalma, de innen indulnak az új művészeti kísérletek, innen indul világhódító útjára mindenki, akinek van a hódításhoz eszköze, ereje, célja. A fény mellett növekvő árnyék lakói is ide torlódnak, a társadalmi integrációból kiszorultak, akik sehol helyet nem találnak, akik itt remélnék legalább valamit, a vidékről kiebrudalt helykeresők, hajléktalanok, koldusok, csövesek, csellengők.

Budapest vonzó és taszító. A város növekedése, központi szerepe a belső városrészek romlását hozza. A zsúfoltság fokozódik, a közlekedés egyre nehezebben megoldható, romlik a levegő, a Csáki szalmajaként kezelt lerobbant bérházak sebhelyei, az utak állapota, mind a belső területek romlását mutatja. Ez teszi vonzóvá a városkörnyéki zöldterületeket, ahova kiköltöznek a gazdagodók. Csökken a belváros lakossága, növekszik az öregek és szegények aránya, sűrűsödik a romanéesség. A hajléktalanok látványos megjelenése a rendszerváltás után különösen nyomasztó fővárosi gondná válik. A gazdagok mellett a szegények is menekülnek a belvárosból, mert még az olcsó béreket sem tudják megfizetni. A politikai küzdelmekben újraéled Pest és a vidék ellentéte: az „egészséges vidék” és a „bűnös város” szembeállítása. A vonzó Pestet taszítóvá festik, és politikai okokból időnként még büntetik is.

III.

MEGTÖRT UTAK A MONARCHIÁTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

Szétágazó gyökerek – A Monarchia

Kiindulópontunk a 20. század kezdete. Nemcsak a legidősebbek, de még a mai fiatalok közül is többen tudnak a századelő emlékeiről, legendákat, történeteket mondanak el a nagy- vagy a dédszülők életéből. A családok emlékei visszanyúlhatnak a Monarchia és felbomlása idejére a századelőn. Mi az, ami még a 19. század öröksége, amivel későbbi élettörténetekben nem találkozunk? Mindenekelőtt a szabad vándorlás. Párizsig, Heidelbergig, Amerikáig járhatóak az utak. Nemcsak a gazdagoknak, a világutazóknak, hanem

azoknak az iparosoknak is, akik szakmát akarnak tanulni, a kereskedőknek, akik nyelvet és módszereket is elsajátítanak Franciaországban, Németországban (Ausztria ebből a szempontból természetesen csaknem otthonnak számít).

Protestáns szegény sorú fiúk mennek a papi iskolákba, jobb módú iparos családok fiaikat küldik

a legjobb nyugati egyetemekre mérnököknek, gazdag polgárok gyerekei bölcsészetre, filozófiát hallgatnak a külföldi egyetemeken. Egyik családban egy kárpitós és egy cipész, másikon egy kocsmáros megy vendéglátást, bortermelést tanulni, a nagyszülők ifjúkorukban keresik a tudást, az újat, amivel majd hazatérhetnek. A tanult szakma mellett megőrzik a tanult nyelvet is, azt tanulják meg, aminek itthon nagyobb a becsé, amivel bárhol „megállhatják a helyüket”. A költség majd megtérül, de nyomorognak is, ha másképp nem megy, mert megéri.

Akkor még könnyen át lehet lépni a határokat, nem őrzik annyira, mint később. A Monarchia összeomlása után a rosszul átszabott határok őrzése lesz a feladat. Kialakulnak a görcsök, bezárulnak, és ellenségessé válnak az országhatárok.

A BÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM HALLGATÓINAK
ÖSSZETÉTELE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS UTÁN

	létszám	Ausztrián kívüliek aránya (%)	nem német anyanyelvűek aránya (%)
1880–1881	4 572	67,2	43,9
1899–1900	6 320	50,8	24,6
1908–1909	8 502	48,9	28,2
1923–1924	9 658	49,0	27,5
1930–1931	12 006	21,7	8,7
1935–1936	9 963	10,3	6,0

Forrás: Karády 2000: 286. oldalán lévő táblázat alapján.

Egy rövid ideig még tovább él a Monarchiára jellemző, a családok nemzeti sokféleségének természetes összekeveredése. A felmenőkről szóló beszámolók több esetben mutatják ezekben a családokban: olasz-magyar, szerb-horvát, lengyel-magyar, osztrák-felvidéki szász, erdélyi magyar zsidó-burgenlandi, magyar nemes-brassói szász, román és szlovén és még sokféle változat található, ahol természetesen a nyelvhasználat is ennek megfelelően színes és változatos.

A többnyelvűség nem adomány, nem kötelezettség, hanem szükséges kifejezési mód, hogy a másik is megértse őt, és ő is megértse a másikat. Hogy a Felvidéken a németek, a magyarok és a szlovákok értik egymást, hogy a szerb-horvát határvidéken beszélnek a magyar nyelvet, és hogy az ott élő magyar nyilván beszéli a szerb-horvátot, s a Monarchia közös nyelvét, a németet szinte mindenütt értik.

Hosszantartó befolyást gyakorol a családok soknemzetiségű eredete mellett a Monarchia eleve sokszínű hadseregének további, törvényszerű keveredése is az állomáshely lakosságával. Azt lehet mondani, hogy szerelemre is nyitott a Monarchia, sőt amint lehet, a házasságra is. A hazahozott idegen nyelvű asszonynak könnyű alkalmazkodni a férj új családjához, sokszor megmosolyognivaló a magyar nyelvhasználat különböző akcentusa.

Szorongató érzés a generációk életét végigkísérve – különösen a szocialista karantén idején –, hogyan szűkül be a száz évvel ezelőtt nyitott világ, ahol egymást több nyelven is könnyen értik, s a bezárult világban már egyre ritkább, kultúrától és családi ambícióktól függ a többnyelvűség igénye. Trianon után mintha egyre szűkülő csőbe futott volna az ország útja, amit még fokoz a szocialista rendszer elzárkózása, a szöges dróttal körbe kerített Kelet-Európában.

A nagyszülők házasságai színes képet mutatnak: az Adrián szolgáló tengerészt olasz feleséget hoz haza; szerb-horvát házaspár telepszik Budára, burgenlandi osztrák felvidéki szász nőt vezet oltár elé. A lengyel szabadságharcos otthonra és feleségre talál Magyarországon. Szép cigányprímás gazdag zsidó polgárlányt szöktet meg, mindkettőjüket kitagadja a polgári világ, de ezt a cigány-zsidó keveredést még a mai utódok is megszenvedik. Arisztokrata nagybirtokos zsidó lánnyal köti össze az életét, és amikor unokájuk nem tudja igazolni a négy árja nagyszülőjét, megdöbben, hiába volt a kikeresztelkedés, nem segített a történelmi név sem az üldözés ellen.

HÁZASSÁGOT KÖTŐ FÉRFIAK
NEMZETISÉGI MEGOSZLÁSA BUDAPESTEN

időszak	az egyes nemzetiségek aránya %-ban		
	magyar	német	egyéb
1896–1900	76,8	13,7	9,5
1901–1905	81,1	11,4	7,5
1926–1928	98,1	1	0,9
1929–1932	98,9	0,5	0,6

Forrás: Szél: 4. szám, 252.

Ezt a szabad mozgást, lazábban felfogott határokat, keveredést, vágják el a Monarchia utódaiként létrejövő, sokszor ellenséges nemzeti államok. A házaspárok meglepődve látják, hogy idegeneknek nézik őket, sőt egymással is szembefordíthatják a külső és belső határokat. Az idegen polgárokat hazatoloncolják, földjeiket, kocsmáikat, üzemeiket elveszik, zárolják. Európa-szerte megszűnik a szabad vándorlás, az új határok hosszú időre elvágják a szomszédokat egymástól.

Elvágott gyökerek – Trianon

A mintegy hetven család heted részének gyökerei vezetnek a régi Nagy-Magyarország területére, akiket Trianon szülőhelyükről kivetett, elűzött. Az idősebbek közül néhányan személyesen élték át – általában kisgyerekként –, hogy földönfutóvá váltak. Ők még ma is elevenen emlékeznek az elvesztett, olykor felégetett régi otthonra, a menekülésre, az első vagonlakásra, a lassú otthonteremtésre. A második generáció még közvetlenül hallotta és átélhette a szülők élményeit. De az unokák közül még a harmadik generációból is sokan tudnak a család eredetéről, hogy honnan szakították ki a család gyökereit: „közüik van” az elődök sorsához.

Az elmondott történetekben nemcsak az emlékek jöttek felszínre, hanem a fájdalom és a harag is azért, ami történt, amit ott kellett hagyni. A trianoni döntés megfordította az életüket

szülőhelyük tovább nem maradhatott otthonuk, elválasztotta a családokat közösségeket.

A háborúbar győztes nagyhatalmak békedöntése szerint átszabot Kelet-Közép Európában és a Balkánon sikerült tartósítani mindazokat a nemzetiségi és etnikai feszültségeket, amelyek a térsebben korábban is, hol elfojtva, hol kirobbanva éltek

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA UTÓDÁLLAMAINAK RÉSESEDÉSE
A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG TERÜLETÉBŐL ÉS NÉPESSÉGÉBŐL*

	Terület (km ² -ben)	Népesség (fő)	Ebből magyar (%)**
Csehszlovákia	61 633	3 517 568	30,3
Románia	103 093	5 257 467	31,6
Szerb-Horvát-Szlovén Királyság	20 551	1 509 295	30,3
Ausztria	4 020	291 618	8,9
Olaszország	21	49 806	13,0
Lengyelország	589	23 662	1,0
Összes veszteség	189 907	10 649 416	30,2
Trianoni Magyarország	92 963	7 615 117	88,3
Történelmi Magyarország	282 870	18 264 533	54,4

* Horvát-Szlavónország nélküli adatok

** Az 1910-es népszámlálás anyanyelvi adatai alapján

Forrás: Romsics 2003: 145.

Új országokat kreáltak, régi egybetartozó országok területeit levágták, egyiket a másikhoz illesztették. Döntéseikkel fenntartották és fokozták a robbanásveszélyes etnikai helyzetet. (A döntés bizarrsága Magyarországra nézve az, hogy területével együtt „megszabadították” nemzetiségeitől is.) A béketárgyalásokon Wilson amerikai elnök azt a nézetet képviselte, hogy népszavazás döntsön a vitatott területek hovatartozásáról, de ez a javaslat se a nagy, se a kisanant képviselői számára nem volt kívánatos. Nemcsak a románok, csehek, szerbek, hanem a franciák se kockáztatták volna népszavazással Elzász-Lotharingia odacsatolását, az olaszok se Dél-Tirol birtoklását. Így a nemzeti önrendelkezési jog elve a katonai megszállás ereje alapján a hatalmi birtoklás joga mögé szorult.

A békecsináló szövetséges bizottságban is voltak olyanok, akik már akkor felfogták a trianoni döntés abszurditását. Erről írt Keynes emlékirataiban, aki részt vett a béketárgyalásokon, és felhívja a figyelmet arra, hogy a megalázó, nemzetek határait önkényesen átszabó békeszerződés, a lerombolt gazdaságokat különösen terhelő hadisarc tüze a német revansizmus felébredését, és féltő, szerepe lesz a második világháború kirobbantásában.¹⁸ Észrevételezik, hogy Magyarország területének kétharmadát és lakosságának egyharmadát elcsatolták, ekkora hadisarcot és büntetést, a háborús vétkeik és a sokszor felemlgetett, a nemzetiségei ellen elkövetett történelmi bűnök sem indokoltak.

A létrehozott feszült helyzetre a században minden belső és külső hatalmi politika építhetett, és mind a mai napig felhasználhatta és ki is használta érzelmi-indulati toborzásra.¹⁹ Sérelmekből, gyűlöletekből szövvényes rendszer épült, ami fenntartotta a robbanásveszélyes állapotot. Az egymás elleni indulatokat kölcsönös félelmek és gyanakvások tartották fenn.

Az egymást hergelő nacionalista indulatok máig jóformán kitarthatatlanná teszik az első világháború utáni döntés kétségeit. A trianoni döntés a magyar lakosság millióit érintette közvetlenül és többszörösét közvetve. Túl az elszakítás családokat érintő következményein, az ország korábban összetartozó tájainak szétválása, a közös emlékezet forrásvidékeinek, kultúrájának leválasztása olyan megrendülést okozott, hogy nem kellett ahhoz nacionalistának lenni – különösen a határok akkori zártsága miatt –, hogy a veszteséget fájdalommal érzékelje. A magyar öntudaton súlyos sebet ütöttek.

Ilyen megrázkódtatás után nehéz belátást kívánni. Pedig a nagy tanulságot már a negyvennyolcas szabadságharc után is le lehetett volna vonni, hiszen a nemzeti-ségek jogait a '48-as forradalom se adta meg. Ezért – is – használhatta fel Ausztria a nemzetiségi indulatokat a „renitens magyarok” ellen. A kossuthi konföderáció elképzelése csakúgy az ideák birodalmában maradt, se köztudottá, se közmegegyezéssé nem vált, ahogyan a későbbi föderális elképzelések, a nemzetiségeknek megadandó

jogok és szövetség programja se került a közbeszédbe, és olyan intézkedések se születtek, amelyeket – többek között – legmarkánsabban Jászi Oszkár és Károlyi képviseltek. A cseh, román, szerb nacionalizmusok ébredése, nemzeti felszabadító mozgalmak a Monarchia és főleg a magyarok ellen indult. A magyar uralom fensőbbességessége, az urak gögje nem csak fokozta az elkeseredést, de nem engedte felismerni a nemzeti államok alakulásának, az önrendelkezés európai szokásjoggá váló korigényeit. A változtatásra való képtelenség, a megmerevedés mozdíthatatlanságának a világháború előtt is nagy szerepe volt a gyűlölet fellángolásában és a későbbi trianoni tragédiában.

1919 és 1921 között három-százezer ember keresett Budapestén otthont az elcsatolt területekről, ez a nagy emberáradat három-négy év alatt érkezett Magyarországra. Vagonlakásokban kellett elhelyezni őket. Az már emelkedés volt, amikor valamilyen család be tudott jutni az akkor épített, később nyomortelepként elhíresült Mária Valéria telepre, Stefánia telepre. De még tizenkét év után is előfordult, hogy a vagonszámot adták meg lakáscímként.

A forradalmi és ellenforradalmi erők közt megosztott országban, a román és cseh megszállás után, majd Horthy „fehér” ellenforradalmi hadseregének a fővárosba bevonulását követően, a súlyos gazdasági nehézségek és éhínség idején kellett az anyaországba menekülteknek az élet elemi feltételeit és későbbi egzisztenciájuk alapját megvetni.

A gyász érzete és az igazság számonkérése az első világháború után fennhangon történt: a két világháború között a mindennapi iskolakezdés imája volt, vallástól függetlenül a „Hiszekegy”: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában! Amen” Üzletben, hivatalban, iskolákban mindenütt ki volt függesztrve Nagy-

MENEKÜLTEK

A becslések szerint 1918 és 1924 között 426 ezer fő érkezett Magyarországra az elcsatolt területekről. Az 1920 áprilisában – azaz jóval a menekült-hullám megindulása után – létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal adatai 350 ezer, többségében 1918–1920 között érkezett menekültől szólnak. Közülük 197 ezren Romániából, 107 ezren Szlovákiából, 45 ezren Jugoszláviából, illetve 1200-an Ausztriából érkeztek. A 104 ezer regisztrált kereső közül több mint 21 ezren voltak köztisztviselők, de az egyéb területeken foglalkoztatottakkal együtt hozzávetőlegesen 40 ezerre volt tehető a menekült álláskereső értelmiségiek száma.

(Bővebben: Hajdú 1980.)

Év	Vagonlakók számának évi átlaga		
	Budapest	ország	összesen
1920	2560	12427	14987
1921	2597	11083	13680
1922	1180	6456	7637
1923	277	3197	3473
1924	298	2637	2935

Forrás: Petrochevich Horváth Emil: Jelentés az OMH 4 évi működéséről B362/675

A számítás a havi bontásban rendelkezésre álló adatokon alapul.

¹⁸ Keynes 1920.

¹⁹ Romsics 2001.

Magyarország térképe és benne a trianoni terület: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!” – felirattal.

A trianoni gyásról nagy pátosszal szóltak, de a menekültekkel való mindennapi bánásmód nélkülözötte ugyanezt a fennkölséget, abban inkább a kenyérharc dominált. Az anyaországba érkezők súlyos munkanélküliséggel néztek szembe. Nehéz volt az elhelyezkedésük, mert mint a menekültek számaiból láthatjuk, különösen nagy volt a vezető tisztviselői réteg aránya, a beszűkült ország adminisztrációja pedig amúgy is kevesebb tisztviselőnek tudott helyet adni, még az anyaországbeliek között is. Az egyre kevesebb hivatalnok, értelmiségi állásra, egyre több igénylő versenyzett. A befogadás szíveségének a kenyérharc volt a gátja.²⁰

A Horthy-korszak egész idejében a legfőbb integráló eszme, szüntelen ébren tartott emblematiszta téma volt. A revizionizmus fűzte össze a német és magyar érzelmeket és érdekeket, ezen a révén is válhatott a magyar kormány a németek elkötelezett szövetségesevé és a nyugati hatalmak ellenségévé. Állandó ellenségesség fűtötte a környező országokkal, a „kisantanttal” szemben. A fenntartott területi revans igénye, fenyegetése pedig, minden kelet-európai együttműködést eleve ellehetetlenített, állandósítva a rossz viszonyt. Az a nagyhatalom éppen a hitleri Németország volt, amelyik az európai térképet – a magyaroknak – kedvező módon szabta át, „igazságosabb” területi elosz-

MAGYARORSZÁG TERÜLETGYARAPODÁSAI 1938 ÉS 1941 KÖZÖTT

Az első bécsi döntés aláírására 1938. november 2-án került sor, amelynek értelmében közel 12 ezer km² területen, 1 millió 60 ezer főnyi, többségében magyar nemzetiségű lakosság került vissza Magyarországhoz a trianoni döntést követően Szlovákiához csatolt területekről.

Ezt követően 1939 márciusában – egyidejűleg a cseh-morva területek elleni német támadással – a magyar hadsereg elfoglalta Kárpátalját, amellyel újabb 12 ezer km² terület került vissza Magyarországhoz, 700 ezer főnyi, ám többségében ruszin (ukrán) nemzetiségű lakossággal.

A második bécsi döntés kihirdetésére 1940. augusztus 30-án került sor. E döntés következtében 43 ezer km²-nyi terület, Székelyföld és Erdély északi fele került vissza Magyarországhoz, 2,5 milliós lakosságával, melynek következtében több mint 1 millió román is magyar állampolgárrá vált, miközben Dél-Erdélyben 400 ezer magyar továbbra is román fennhatóság alatt maradt.

A Jugoszlávia elleni német támadásban való katonai részvételért cserébe 1941 áprilisában Magyarország visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, összesen több mint 1 milliós lakossággal.

Az 1938 és 1941 közötti négy határváltozással a trianoni területi veszteségek 40%-a került vissza, az ország területe 93 ezer km²-ről 172 ezerre, a lakosság pedig 9 millióról 14,6 millióra nőtt.

(Bővebben: Romsics 2003: 245–252.)

²⁰ Az első zsidók ellen irányuló törvény, a „*numerus clausus*” (1920. évi XXV. törvény) – a német törvényhozást is megelőzve – a zsidók egyetemi képzését jogi úton visszaszorítva a keresztény értelmiségi és hivatalnokrétegnek akart teret teremteni.

tást ígért, és a bécsi döntéssel két menetben fontos területeket vissza is adott.²¹ Cserébe viszont elvárta a szövetségeselek elkötelezettségét és kitartásukat a végsőkig, ami ismét visszaütött a második világháború után.

Trianon és a revans ébrentartása a Horthy-időszak hatalmi politikájának szerves része volt. A rendszer kritikája a revansista politika ellenzését is kifejezte. Bár sokkal bonyolultabb helyzetet fedett a nemzetiségek joghiányának százados megoldatlansága, különösen szembesítve a nemzetállamok 19. századi eszméjének kelet-európai keletkezésével, s hogy a soknemzetiségű Monarchia elnyomó hatalmának a szétrobbanása előbb-utóbb bekövetkezett volna.

A trianoni területvesztéssel az ország sok társadalmi baját magyarázták: természeti erőforrásokban gazdag vidékek, nagy múltú szellemi és ipari kultúrájú városok szakadtak le. A közös veszteségérzésben is általánosítani lehetett Trianont, mint „minden rossz” forrását. Egységesíthette érzelmileg a szegényt és a gazdagot, birtokost és nincstelen, a szembenálló súlyos társadalmi érdekek „felett” egyesíthetett mindenkit a nemzeti sérclem közösségében. A társadalmi elégedetlenséget – ami a 19-es forradalomban kirobbant, parasztlázongásokban is kifejeződött – Trianon számlájára lehetett átirni.

Hazafiatlanság vádját viselhették, akik óvtak a revizionizmustól, emlékeztettek a Monarchia – benne a magyar uralom – nemzetiségi politikájára, a jogfosztottságra, a gyakorolt szupremáciára, az alávetettségben tartott „többségi” kisebbségre, a soha meg nem adott önrendelkezési jogra, a még meg sem ígért autonómiára.

A „hazafiatlanok” különösen nem értettek azzal egyet, hogy a trianoni döntés lenne minden társadalmi baj forrása. Akik ellenzékben voltak a Horthy-korszak idején, akár a merev, nem mozgó társadalmi rendje miatt, ellenérzéssel voltak eszmeisége, hatalmának eredete, ideologikus lényege és nacionalizmusa miatt. Látták és bőrükön érezték azt az óriási társadalmi egyenlőtlenséget, a megmerevedett hűbéri rendszert, a gazdaság bajait, és elégedetlenek voltak a társadalom szerkezetével és működésének antidemokratizmusával, és azok is, akik szemben álltak a német szövetséggel, a háborús elkötelezettséggel. És akik a nyugati hatalmakban mást is láttak, nemcsak „Trianont csináló” ellenséget, azok elutasították – sok minden más elutasítás mellett – a trianoni sérelmek mindenek fölé helyezését. Voltak Trianon miatt magánfájdalmaik, nemzeti kétségbeesésük is, de a nagyobb társadalmi gond nyomása más feladatokra figyelmetetett. A revizionizmust a nagyhatalmi politika hatalomfenntartó eszközének tekintették, ami törvényszerűen vált a németek melletti háborús elkötelezettség csapdájává.

A teljes gondolati fordulat és a nagy váltás a második világháború után következett be. A huszonöt évig felszított, majd negyven évig elfojtott Trianon-ellenes nemzeti érzelmet a területért és magyarjaiért, az elszakított területen maradt nemzeti kisebbségen vajmi keveset segített.

A Szovjetunió a megszállt országokat úgy kényszerítette „testvéri-baráti” szövetségbe, hogy abban tilos volt negatív felhangon emlegetni a trianoni döntést, hiszen

²¹ Halmosy 1983.

azt a jaltai megállapodás után a párizsi béke megerősítette. Azonnal a nacionalizmus és az „átkos Horthy-rendszer” által megmértelyezett gondolkodás vádjá hullhatott arra, aki így emlegette. A sebek elfedése, a panasz elhallgattatása jellemezte a szovjet érdekszférában az állapotokat. A békétábor „egyenlő tagjaként”, a „testvéri országok” közösségébe és katonai szövetségébe kényszerítve, a sérelem kimondásának tilalma, a rájuk erőszakolt eszmék alatt az elfojtással inkább tovább feszítette, mintsem feloldotta az ellentéteket. Épp oly kevésbé vezethetett a megoldás felé, ahogyan korábban a kiélezett nacionalizmusok, gyűlölködések egymást erősítő ördögi körei sem.

Nemcsak a teljes hallgatásra volt parancs, hanem el kellett viselni, a közös sorson és az elnyomottságon belül, az egyes elnyomó nacionalizmusok korlátozatlan működését. Látni vagy hallani lehetett, hogy a látszat „nemzetiségi egyenlőségi politika” és a „kisebbségvédelem”, valamint a „testvéri országok” frázisa mögött, nacionalista szocialista vezetők erőszakos kisebbségellenes politikát folytattak, korlátozták a saját nyelv használatát, iskolák, egyetemek létrehozását, a hivatalokban arányos képviseletet, nem engedték a nemzetiségek jogainak érvényesülését. Azon voltak, hogy átalakítsák a nemzetiségek arányait, hol erőszakos áttelepítésekkel, foglalkozási korlátozásokkal, hol erőszakolt asszimilációval, az eredeti nemzetiségi arányok manipulálásával, elérték súlyuk tényleges csökkentését. Ezzel utólag is bizonyították a birtokolt terület feletti jogos uralmat. A hallgatás tilalma mellett erőszakos etnikai politika gyakorlata súlyosbította a magyar kisebbségek helyzetét.

A felizzított majd hibernált nemzeti érzelmek miatt ma is nehéz észérvekkel szólni a történelekről. Minél több érzelem telepedett rá bármelyik oldalról, minél több manipulatív ködösítés lepte el, annál nehezebbé, ugyanakkor fontosabbá vált, hogy legalább világos szóval beszéljenek róla.

Az adatok láttán érthető a kétségbeesés és a gyász is. A beszélgetésekben a Trianon miatt elszenvedett sérelem továbbélésének sok fokozatával és szélsőséges érzelmekkel is találkoztunk. A máig élő eleven gyűlölet a békediktátum kikényszerítői ellen, a soha meg-nem-bocsátás a „területbitorlók” iránt. Beszéltek erről ugyan a beletörődés fájdalmaival is, a „mit lehet már tenni” széttárt karú tehetetlenségével. Volt, aki szenvedélyes számonkérést kíván, visszaköveteli az elvesztett területeket, a másik inkább az együttélés lehetőségeit keresné, és nem az érzelmek kölcsönös felkorbácsolására törekedne. A cél egymás mellett élni. A harcias szembenállástól a szelíd egyezkedésig hullámoztak a választ adók érzelmei. Az utóbbiak minden olyan lépéstől óvakodnának, ami az ott maradt magyaroknak még jobban megnehezíthetné a helyzetét. A válaszokban tetten érhető volt, hogy az erről való beszéd rendszerenként és ideológia szerint változott: a Trianoni döntést követő huszonöt évben a reváns érzése fűtötte a nemzeti érzelmeket és a közbeszédet. A negyven évig tartó szocialista rendszerben viszont a szovjet birodalom „csendrendelete” tiltotta el, hogy akár szó is essen róla. Ezért vált annyi indulattól fűtötté a rendszerváltást követően a trianoni döntésről szóló szabad beszéd.

A kutatás idején, a felszabadult beszéd Trianonról is szólhatott, jelentkeztek a negyven éven keresztül elfojtott nagy indulatok. Az utcai könyvespultokon megje-

lentek a hajdani Nagy-Magyarország térképei. Sok régi és új kiadás látott egyszerre napvilágot Erdélyről, Felvidékről. A hangot kapó jobboldali radikálisok szerveződésekben már megjelent a toborzás indulatokra számító, trianoni hívó szava.

Részletek következnek azokból a kort és új helyzetet kifejező életútfordulatokból, amelyeket a trianoni döntés miatt áttelepültek, menekültek átéltek.

„Házát és hazát vesztettünk” – Aki személyesen élte át a kiűzetést²²

„Történelmi család”. A nagypapa a megye egyik vezetője volt, ő hozta fel a megye zászlaját, bandériummal a Millenniumra. Apja polgári foglalkozást választ, építész-mérnök lesz. „A papát volt, aki lenézte, mert: miért megy egy földbirtokos mérnöki pályára. Szülei se örültek neki.” Az apja a birtok örököse, kastély, kúria, nagybirtok több helyen, 4000-6000 holdról tud, amit Trianon után ott kellett hagynia. Először 1919-ben kellett apjának menekülnie, de hazatért, idős szüleire vigyáznia.

„Apám földbirtokos és építész-mérnök volt. Trianon után nem akarta egyedül hagyni idős szüleit, így visszatért. A második világháború után édesapámát bebörtönözték. Ott nem tudni mitől, erős orrvérzést kapott és meghalt.”

„A Felvidékről a magyaroknak menni kellett. Így egy tollvonásra házat és hazát vesztettünk. Mindent, amit több generáció felépített egy tollvonással megsemmisítettek. A kastély előkertjét tüzelőnek hordták szét, a kúriában állami gondozottak számára létesítettek otthont. A forrást most adták el az amerikaiaknak. Mi ebből mind kicseppentünk, és mint a koldusok éltünk itt.”

Földönfutókká, nincstelenekké váltak a nagybirtokos lét után. Hosszú ideig tartott, amíg sikerült lakáshoz, otthonhoz jutni, lépésről lépésre kikerülni a menekült helyzetből, és megállapodni Budapesten. Ehhez mindenekelőtt az alkalmazható tudás segített, amiben együtt van: szakismeret, nyelvismeret, kultúra, de mindezeken túl nyilván szerepet játszhatnak a rokoni, atyafisági kapcsolatok is. Feltehetően a történelmi név hatására megnyíló ajtók, s az a – hullámmó – együttérzés, amely segíthetett hivatali helyhez jutni. Ha már munkához jutottak, a befogadás és a beilleszkedés többé-kevésbé szerencsés fordulatot vett. Az elvesztett földbirtok helyett újhoz nem juthattak, az ezzel járó státuszt és nimbuszt sem lehetett újrateremtteni, de megélni, dolgozni, egyfajta nemesi-középosztálybeli helyzetet kivívni sikerült – ehhez képességei mellett mind a társadalom felsőbb köreihez tartozás, mind az összetartás hozzásegíthette.

Ettől kezdve csak az emlékekben eleven a múlt – de máig figyelemmel kíséri, mi lett a régi birtokkal, az ott található forrással, a saját templommal, és a családi kriptával. Az elmúlt nagyság és a jelen szűkössége közötti kontraszt még felhőtlenebbnek tűnteti fel a múltbeli ragyogást.

²² 78.: Jánosi Péterné Szilassy Tekla, 69 éves, nyugdíjas könyvtáros, „B-listázott” külügyminisztériumi tisztviselő.

„Mivel származásunk igen rossz volt – nagybirtokos, történelmi név –, az ötvenes években mindenben hátrányos megkülönböztetés ért bennünket. A testvéreim munkaszolgálatosok voltak, az egyetemről az első félévben ki lettek szórva, mondván, hogy osztályidegenek, ezeknek nem jár semmi. Engem a minisztériumból B-listáztak.”

Átmeneti helyzetben él és dolgozik. Azt végzi, amit akkor, az éppen adott társadalmi „bugyorban” az „X”-szel megjelölteknek hagynak: segédmunka, raktárosság – később a konszolidálódásnak is nevezhető időben lassan elindul jobb hely keresése felé. Kevésbé megalázó esélyt kap a talpra álláshoz. Amikor a világ forrongani kezd, örvenhat reményt ad és kilátást, hogy másképpen alakulhat talán a sorsuk. *„Később sem maradt abba az üldözés, később férjemet, aki újságíró volt, ötvenhatos viselt dolgai miatt hosszú ideig nem engedték dolgozni.”* A karrierje lassan jobb fordulatot vesz, egy *„kutatóintézetben könyvtáros voltam, nyugdíjig.”* Több nyelven beszél, dokumentációkat készít.

A családút folytatása figyelemreméltó: a következő generáció már feljebb léphet, öt gyereket magas képesítéshez tudja juttatni, egyetemre mennek – nyilván az alkalmi munkásosztályhoz tartozás jó káderlapot adott – emelkedésük egyértelműen vezet magas vezető posztokig: vezérigazgató is van köztük. A többszörös menekülés, deklasszáció, ötvenhatos üldözés ellenére, a leszármazottak feljutottak, ha nem is a régi társadalmi struktúrában elfoglalt legmagasabb helyig, de a szocialista társadalmi rend hierarchiájának magasabb posztjaira.

„Nem tudom megbocsájtani, hogy semmilyen számonkérés nem történt a múlt rendszer bűnei miatt”²³

Apjáról beszél, aki egy erdélyi nagyvárosban a szellemi élet egyik vezéralakja volt, a város művészi, kulturális életének nélkülözhetetlen mentora. Több alapítvány, szellemi mozgalom kezdeményezése fűződött nevéhez, de Trianon után nem tudott ott maradni. Ezeket az emlékeket leánya idézi fel, aki – amikor sok évvel később hazalátogatott hajdani otthonukba – a városban maradt régi emberektől emlékezetes, szép történeteket hallott apja tetteinek jelentőségéről.

A menekült sors kínos ideje hosszasan tartott, mint ami az áttelepülteknek elviselhető volt. A fővárosból célszerű volt elmenni, itt túlságosan sokan reméltek helyet, munkát, otthont. Vidéki városba kerültek, az apa hivatalt kap, a harmincas évek közepére már tiszteletreméltó társadalmi helye, megbecsült állása van – ha az nem is egyenértékű az otthagoyttal. Más az erdélyi kultúra szellemi világában központi helyet jelentő város után, falusiasabb jellegű, inkább mezővárosi világban élni, annak összefonódó érdekkapcsolataiba kívülről beilleszkedni. Az apa – a leány elbeszélése

szerint – puritán, keresztény, altruista és mindenekfelett tisztakezű volt. Helyettes vezető lesz egy árvaházban, majd egy idő után felfedezi, hogy az előjárója visszaél a helyzetével, a rábízott árvákkal. (Felfedezi a „fajtalankodást” és a pénzkezelés hézagait.) Belekezd, hogy kivívja igazát, pert is indít, jogi útra tereli a felfedezett bűnt, hogy leleplezze az igazgatóját. A helyi erőviszonyok azonban nem az igazságnak, hanem a hatalmi erők tisztára mosásának, a vádak elhallgatásának és a vádló elhallgatásának kedveztek. A korrupció hálójá szélesen fogja át a városka embereit, a vétkes megmenekülhet, a kellemetlenkedő igazságkeresőnek új várost, új helyet kell találnia. A fenyegetett látszat védelmében áll ki a város minden fontos, mértékadó, befolyásos hatalmassága. A rokonok is lebeszélnek a perrel, segítségüket is megígérik, ha „bizalmas jó tanácsukra” eláll a vádtól. Korai nyugdíjazás követte harcát az igazságért, felhagyott a pereskedéssel, és elejtette a nyilvánosságra hozott vádat.

Az apa csalódása, hogy a befogadó anyaországban ez megtörténhetett, a megrendülés, hogy a leleplezés miatt ő, az igazságkereső került rosszabb helyzetbe, annyira megviselte – emlékezik a leánya –, hogy nyugdíjaztatását követően viszonylag fiatalon meghalt.

Apa nélkül igen nehezen tudtak megélni. A sérelem tovább kísért a családot. Fel kellett adni a továbbtanulás reményeit, a diplomaszerezést. El kellett helyezkedni, egy minisztériumban kapott munkát. A háború előtt még szerencsésen férjhez ment, jó polgári színvonalat tudtak elérni. 1945 után azonban osztályidegennek minősítették mindkettőjüket. Munkahelyéről, bár közepes beosztású tisztviselő volt – mint a Horthy-korszak „kiszolgálóját” kitették. Így a háborút megelőző néhány könnyebb év után, ismét társadalmi zuhanás következett be. Az első időben csak segédmunkát kaphatott, majd bedolgozó lett, később – az ötvenes évek közepétől, amikor enyhülés következett – tanítónői diplomát szerzett, és mint tanítónő ment nyugdíjba.

Hányszoros törést élt át, amíg a nyugdíjas tanítónő helyzetébe került? Az elsőt tizenkilencben, amikor Erdélyből menekült a család. A menekülést a családi elbeszélésekből ismeri, hiszen alig típegő baba volt. Második: kiskamasz a harmincas években, amikor az apját az igazságért folytatott harcaért meghurcolják, majd nyugdíjazák. Harmadszor: fiatal leány, amikor meghal az apa, és csaknem minden jövedelem nélkül marad a család. Nem tanulhatott, ahogyan eredetileg tervezték, mert a családra kellett keresni. Felnőtt leányként végre révbe ér, magának is becsült állása lesz, a férje is viszonylag jó polgári létet biztosít. A jó társaság befogadja, nagy lakást, jó helyzetet teremt, biztonságban él. A háború azonban mindezt elmosza. Negyedszer: negyvenöt után a deklasszáció csaknem véglegesnek és tartósnak látszik. Vállalnia kell a nehéz és számára megalázó munkát, majd ahogy lazulnak a kizáró intézkedések, lépésről-lépésre javítja helyzetét. Enyhültebb időben még mindig van felfelé törekvő akarata, elvégzi a tanítóképzőt, és a tanítás – mint a csodált apa eredeti szakmájához való visszatérés – valamit enyhít élete során elviselt sérelmein. Mélyen vallásos, katolikus. A legrosszabb időszak számára a háború után a szocialista átalakulás, a „kommunizmus” volt. Annak örül, hogy ha szegényen, rossz nyugdíjjal is, de megérhette a „bűnös rendszer” összeomlását, és a katolikus pártok politikájába

²³ 31.: Ágothai Lórántné Diósi Orsolya, 74 éves, nyugdíjas tanár, tisztviselő.

helyezi a reményét. Csak azt nem tudja megbocsátani, hogy „*semmilyen számonkérés nem történt a múlt rendszer bűnei miatt*”.

Nincs „ellenpróba”, hogy mi lett volna, ha nem menekül át a befogadását lassabban, de a deklasszálódást gyorsabban véghezvivő anyaországba. Keservesebb lett volna a helyzetük a kisebbségi létbe süllyedés miatt, vagy éppen társadalmi helyzetük folyamatossága miatt könnyebb életet tett volna lehetővé? A kettős elnyomás ott sem késlekedhetett volna: a magyarüldözést éppen úgy nem kerülhették volna el a háború előtt, mint a nemzeti középosztály minden szocializmusban „kijáró” letaszítását sem a háború után. – De a dilemma: talán maradni kellett volna, azért felmerül.

***Kiheverhetetlenné vált veszteségek.
„Apám, akit minden rendszer meghurcolt”²⁴***

A történetet az apjáról, a menekülést, az anyaországi életet, a második házasságból való leány mesélte el. Az apa családjával Erdélyből az Alföldig jutott, nem jött Budapestre. Remélte, hogy nem tart sokáig a száműzetés és hazatérhet, akkor pedig jobb Erdélyhez közelebb új otthont keresni. Megtalálta a helyét Délkelet-Magyarországon. Korábban Párizsig ment el kitanulni a szakmát, iparos volt, majd kisüzem-tulajdonos lett és családot alapított. Fiatal feleségével, kisgyerekével, anyósával éltek együtt a dél-alföldi városkában. Szülei két ága a Felvidékről és Erdélyből menekült ide Trianon után. Mindkét ágon zsidók a felmenők, akik magyaroknak vallották magukat, azért is jöttek haza az anyaországba. Ide tartoztak, ezt választották.

1943-ban a családfenntartót munkaszolgálatra viszik, majd a Don-kanyarba kerül. 1944-ben feleségét, anyját és kislányát Auschwitzba deportálják. Ott a fiatalasszonyt, aki nem hagyta, hogy gyermekét elszakítsák tőle, gyerekével együtt küldték a gázkamrába. A családból az anyós, a fiatal anya édesanyja jött haza. A mesélő szavai szerint az asszony „pszichotikus” lett.

Az apát munkaszolgálatosként, fegyvertelenül aknaszedésre hajtják a Don-kanyarba. Onnan szibériai hadifogolytáborba vitték, erdőkitermelésre, de életben maradt. Évek múlva került haza, akkor tudta meg, hogy feleségét és lányát elhurcolták a magyarok, és elpusztították a németek. Kisüzemét, amit maga épített fel, jó szakmai eredménnyel (bútorüzem volt), a kommunista rendszerben elvették, és mint tulajdonost osztályidegennek nyilvánították, meghurcolták. Pestre menekült, hogyha tud, új életet kezdjen. Anyósával együtt maradt. Elviselt minden szenvedést, de azért „*verte a fejét a falba*”, „*hibáztatta magát*”, hogy ide menekültek Romániából, ahol nem engedték meg a németeknek, hogy megsemmisítő táborokba vigyék a zsidókat.

A vasgárdisták ugyan „kézműves” módszerükkel elég sok embert tudtak elpusztítani, de talán több esélyük lett volna a túlélésre.

Hányszoros sorstörést szenvedett el ez a család? Az apját elüldözik – mint magyart (1919) –, meghurcolják, mint zsidót, megfosztják mindenétől az anyaországban (1942), feleségét és gyermekét elégetik Auschwitzban (1944). Neki a munkaszolgálat jutott a Don-kanyarban, szibériai hadifogságba viszik, túléli. Hazaérkezik (1949), a családját nem találja, csak gyászolhatja őket. A szocialista átalakulás idején megfosztják tulajdonától, mint tulajdonost meghurcolják, osztályidegen (1949–50). Megpróbál talpra állni, új családot alapít (ebből származó leánya beszéli el apja történetét, sok megértéssel). Az apa erőfeszítéseit nem kíséri igazi siker, a házasság – itt ismeretlen okokból – nem marad fenn, elválik az új asszonytól, s a leánygyerek az őt egyedül nevelő, vidám természetű, evangélikus anyával maradt, miközben fájdalommal és szeretettel beszél a sérült, sebzett, elvált apjáról.

Az élet folytatása társadalmi értelemben sikerül – állás, család, gyerek –, de úgy látszik az apa számára kiheverhetetlenné vált az átélt veszteségek halmaza. A új feleség, akinek életenergiájából és derűjéből a közös gyerek „*tanulja meg az életet szeretni*”, nem tud megküzdeni a férj múltbeli életének árnyaival, minden oldalról elszenvedett sérelmeivel. A házasság tönkremegy, a választott új nevelőapa nagyobb gyerekkori biztonságot ad a leány számára, mint a vérbeli apa. Annyira ugyan nem, hogy a pályaválasztásában önbizalma lett volna kedve szerint a művészi pályát választani, tanítónő lesz. „*Jobb híján lettem pedagógus*”, s a rendszerváltás ad alkalmat arra, hogy a nem szeretett pályát otthagyja, és kézműiparos-iparművész, amolyan ön-foglalkoztató „*vállalkozó*” lehessen. A szabad pálya bizonytalansága ellenére nagyobb vonzást jelent, s az apa és az apai család árnyéka távolodni látszik, ha fel is elevenedik az emlékezés során. Az új helyzetben, a változások nyomán, élettelibb emberi sorsot kezd magának kialakítani.

***A legkisebb fiú szembeszáll
családjának vétkes jobboldaliságával²⁵***

Ami a század első felében karriert és emelkedést hozott, az a század második felében büntetést vont maga után. Családalapító iparosemberről szól az unoka elbeszélése, apai nagyapja Erdélyből menekül, nemesi család tagjából lesz kiváló kézműves mesterré. Budapestre vagonban érkezik, négy fiával. Nagyszerű ipar van a kezében, és nagyszerű keze is van hozzá. Hamarosan – néhány év múlva – már otthon van Budapesten, helyet talál, szinte országos hírré tesz szert, iparkamarai elnök lesz a harmincas években. Fiait egyetemre küldi, felsőfokú végzettséghez juttatja, kettő közülük katonaiskolába kerül, Ludovikát végez, s a negyvenes években már főtisztok.

²⁴ 30.: Csillag Klára, 46 éves, rajztanár, vállalkozó.

²⁵ 70.: Székelyhidú Gergely, 40 éves, műszerész.

Egyikük a „Nemzetvezető” (Szálasi Ferenc) közvetlen környezetébe kerül, a másik is olyan rangot ér el, hogy a számukra vesztes háború után a háborús bűnös minősítés elől Németországba, majd Amerikába kell menekülniük. Íme a második menekülés.

Beszélgetőtársunk apja a „legkisebb fiú”, szemben állt családjának irredenta, németbarát jobboldaliságával, de együtt tart velük a menekülésben. A többi testvér és apjuk először Németországban telepednek le, az apa – az ő nagyapja –, a kiváló iparos ott is megbecsült emberré válik, egy templom felépítésében jeleskedik, ott is temetik el, mint városa tiszteletreméltó polgárát. Saját apja, a harmadik fiú nem marad kint családjával, megtörve hazatér, de hiába szállt szembe jobboldali testvéreivel, hiába lázadt a korszakkal szemben, a név bélyeg maradt, őt nem fogadják el. Egy ideig apósa, a vállalkozó pallér ad munkát (könyvelést) neki, majd a menekülés során megviselt szervezete megbetegszik, később meghal, s az elbeszélő fiú két éves korában árván marad.

Az árván maradt fiú bázisa és biztonsága a vele törődő, érte felelősséget vállaló pallér nagyapa, neki köszönheti, hogy férfias nevelést, példát, bázist és stabilitást kap. A beszélgetésünkben talán az egyik legszebb nagyapa-portrét rajzolja meg. A szocializmusban később a nagyapa nemkívánatos elemmé válik, polgárrá, akitől elveszik, államosítják a tulajdonát, de nem hagyja magát megtörni. Sokat vesz át tőle unokája, legalábbis abban, hogy ne hagyja magát, mindig keressen kiutat, vegye fel a harcot az igazáért, és erősítse meg magát, hogy ne maradjon gyenge, üthető és legyőzhető.

*Aki a fiát a legmagasabb posztra juttatta*²⁶

Különleges ennek a falusi ezermesternek (kupeckedő-kereskedő, halász, szőlész) a története, aki végül elektroműszerészként állapodik meg. Falusi eredetű, nagybeszédű, idősebb ember, akit Bácskából vetett ideig a sors. Sok hányattatás után találta meg helyét az anyaországban. Ő az, aki valamennyi interjúalany közül a legnagyobb indulattal, sőt mély gyűlölettel beszél a románokról, „a rablókról, akik mindent kifosztottak”, elvittek, a „cigányország”-ról. „1919-ben bejöttek a románok, mindent, amit tudtak elraboltak, elvitték az állatokat, felgyújtották, amit elértek, szétdarabolták ezt a drága magyar földet”. Menekülése után Pesten nemcsak biztonságos bázishoz jutott, és viszonylagos jó módba került, hanem a menekültek között ő volt az, aki meg tudta teremteni azt a lehetőséget, hogy a fia egyetemet végezzen, majd jogtanácsos legyen és a jogtudományok doktora.

A következő három eset, a menekülés, otthonvesztés mellett a családi támasz hiányáról szól. Az új otthonteremtés nehézsége mindegyiknél azonos, de a nehézségek a szocializmus építésének kezdetén igen zaklatottá tették az akkor született gyerekek felnevelését is.

„A többiek – szülők, nevelőszülők annyira nem vettek észre, hogy még a verést is sajnálták tőlem.”²⁷

A második világháború után már itt, az anyaországban született leány a családi kapcsolatok szétszórtságáról, a figyelem és a törődés hiányáról beszél. Az éppen áttelepült apa ideérkezésekor csaknem rögtön megházasodott, bár se otthonuk, se megélhetésük még nem volt. A házasság rövidesen tönkrement, a kisgyerek az apára maradt, aki – a gyerek emlékei szerint –, nem tudott mit kezdeni vele. Újraházasodott, de házastársával „nem jött ki”, ezért őt először nagyszülőktől nagyszülőkéig küldöztetik, majd amikor senki nem vállalja a vele való törődést, apja végképp nem tud megbirkózni ellátásával és új házastársa sem örült a kisgyerekeknek, „hét hónap múlva, amikor elváltak engem két évre intézetbe tettek. Onnan nevelő szülőkhöz kerültem.” Mai napig is élete legrettenetesebb szakaszának az intézeti életét tartja. Onnan nagyapjához került később, többször is hozzá menekül. „Jó emlék maradt a nagyapámnál eltöltött idő. Ő volt az egyetlen, aki megvert. Úgy éreztem, a többiek annyira nem vesznek észre, hogy még a verést is sajnálják tőlem”.

Nehéz eldönteni, hogy vajon itt a sérelmeket az átgyökerezés nehézsége okozta, vagy az idetelepültekkel szemben csaknem mindenütt tapasztalható ellenérzés leküzdése, vagy az ismert „ridegtartás” a gyerekekkel, ami benne van a mindennapi gyakorlatban. Sok helyütt érvényesül a szülők viselkedésében, hogy a gyerekekre nem figyelnek, éreztetik vele, hogy inkább teher, mint öröm, s ezt meg is mondják neki. A nem akart gyerekek gyakorta szenvednek el ilyen bánásmódot, de a várt gyerek is hallhatja, hogy „csak bajnak vagy”. Nehéz az áttelepülés, az otthonteremtés, hogy szakmát és megélhetést találjanak. Ezért oda jut kevesebb erő, ahová még több kellene: a gyerekekre való odafigyelésre. A gyerekek egyébként is nehéz, ha pedig a családban nincs meg az elemi biztonság, különösen. Hiszen általános tapasztalat, hogy a gyerekek közössége az „idegenekkel” szemben még elutasítóbb, olykor kegyetlenebb, mint a felnőtteké.

Bár gyerekkori elhagyatottságát nem feleli, szavaiban nincs nyoma annak, hogy „megbosszulna” rossz gyerekkorát. Az apjáról igen szépen beszél, példaképének tartja, szívósságát, kitartását csodálja, céltudatosságát máig is követni szeretné. (16 éves korában tűzte ki a maga célját, egész életére szóló tudományos elképzeléseiben máig is apja életfelfogása vezérli.) Apja volt annyira tehetséges és szerencsés, hogy

²⁶ 45.: Kaszás István, 72 éves, nyugdíjas villanyszerelő.

²⁷ 72.: Telkes Istvánné Vanai Zsuzsa, 46 éves, vállalkozó.

Erdélyből átkerülve az egyetemre járhasson. Tudományos érdeklődéséhez meg is találta helyét a negyvenes évek végén, a Bölcsészkaron. Karrierje egészen 1956-ig épült, amikor forradalmi részvétele miatt „fekete kocsin elvitték”, és tizenhárom hónapig semmit nem tudtak róla. Mind a mai napig semmit nem mondott el a családjának arról, hogy mi és miért történt vele. Az egyetemről elbocsátották, segédmunkásként is alig tudott elhelyezkedni. Évek múlva a „flekkes értelmiségiek gyűjtő- és menhelyén”, egy könyvtárban helyezkedett el, onnan ment nyugdíjba, majd máig azt folytatja tudományos történeti gyűjtőmunkájában, amit 16 éves korában elhatározott. Egyébként a maga szívósságát apja természetének és csodálat nagyanyja példájának tulajdonítja.

A gyerekkori zaklatottság, az állandóan változó otthon, illetve az otthon hiánya, a hányódás nevelőintézet, nagyszülők, nevelőszülők között, nem tette lehetővé, hogy a leány komolyan tanulhasson. Az általános iskolai évek alatt otthonváltás miatt ötször kellett iskolát változtatnia. Később szakközépiskolát végzett, ott érettségizett, vágyát, hogy valami „igazit” tanulhasson, a családi – inkább családtalansági – körülményei nem tették lehetővé. Szívósság és kitartó próbálkozások viszik új meg új munkahelyek keresése felé. Előbb adminisztrátor, de továbbáll, majd a vendéglátóiparban próbálkozik, később saját üzletet bérel. „Próbálkoztam mindennel, amivel csak összehozott a sors. Kerestem, hogy lehet leginkább érvényesülni.” A rendszerváltozás hozta meg az „élete lehetőségét”, bár már 1980 óta próbálkozik bérletekkel a szolgáltatásban. Korábban disszidált húgával összefogva nemzetközi érdekelttségű vállalkozást alapít, és tervezi a kiterjesztését Kelet-Európa más országaira is. A rendszerváltozás után lendületesen kereste és találta meg helyét és az érvényesülés útját. Szüleire ügyel, anyját is bevonta az üzletbe. A magánytól és kivetettségétől sokat szenvedő gyerek a szétszóródott családot a sikeres vállalkozásban hozza össze.

**„Nagy-Magyarországon mennyivel gazdagabbak lennénk,
ha minden meglenne”²⁸**

Saját életének kudarcát és családjá tönkremenetelét egyértelműen a trianoni döntés következményének látja. Az első világháború tette tönkre a szülőket, „az bizony nagy fájdalom volt. Sokat foglalkoztatta őket a nagy veszteség és az a gondolat, hogy Nagy-Magyarországon mennyivel gazdagabbak lennénk, ha minden meglenne, ami volt. Akkor sokkal jobban tudnánk élni”. A menekülés ideje volt – szerinte – a család életének mélypontja. (A nagyapa harangozó volt, a nagymama nevezetes bába. Az anyai nagyszülők korán meghaltak, gyámok nevelték édesanyját.) Apja kovácmesterséget tanult, mikor Pestre feljött, először házfelügyelő volt, majd kitanulta a bádogos mesterséget, műhelye lett, kisiparosként élt és dolgozott. „Amit a mai napig nem tudok

²⁸ 406.: Takács Bálint, 45 éves, vállalkozó.

kiheverni, az a szüleim kapcsolata, az ő rossz házasságuk. Kettős nevelést kaptam: egy hétfőig mást mondott nekem az anyám, aztán az apám pont az ellenkezőjét.” Két testvére meghalt, egyik öngyilkos lett, „pszichotikus” volt. Az otthonvesztést, az üldözést látja a legfőbb oknak a család tönkremenetelében. Indulatosan, személyét érintő bűnnek minősíti a trianoni döntést.

„Szétszórattunk, hol vannak a családok?”²⁹

Áttelepített család sarja, aki a maga rokontalanságát, elszigeteltségét, nehéz gyermekkorát abból vezeti le, hogy durván kiebrudalták őket a hazájukból és átrakták őket a határon. A másik okot a szocializmusban látja, hogy szétszaggatták azokat a családokat is, akik összetartozhattak volna. „Anyám családja erdélyi család. Iparos család, bányalakatos volt az anyai ágon. Nagy családokról van szó. Sok gyerekről, az apai ágon is sok gyerek volt. A romániai kitelepítések során az anyai ág teljesen szétszóródott. A székelteket szétszóratták. Klasszikus módon, vagonra a magyarokkal, és ki! Ahogy a Felvidékről. Az ellen nem lehetett tiltakozni.” A nagyapa állami javítóüzemben talált munkát, a román határ közelében telepedtek le. Nem jöttek távolabb Erdélytől, mert hátha hamarosan vissza lehet menni. „Anyám ágából sokan felköltöztek más bányavidékekre, ők is főlészívódtak ebben a nagy szocialista táborban. Időnként lehetett velük találkozni. Ez egy szétszóró család lett.”

„Az apai ág itthon Rákosi pajtás miatt szűnt meg. Családi tragédia az, hogy megszűnik egy család a rendszer miatt. Internálnak, deportálnak, szétszórják a népet ide-oda, amoda, és nincsenek meg. Nincsenek meg az emberek. Nem tudni, hogy mi történt velük.”

Saját drámájuk, hogy mai napig nincs válasz arra, mi történt 1950-ben eltűnt apjával. Az anyja tizenkilenc évesen kötött házasságot, ő három éves sincs, amikor az apját elviszik. Vasúti tiszt, „kis állomásfőnök” volt és egy MÁV közmunka vezetése során eltűnt és többet nem kerül elő. Semmit nem tudnak róla, mind a mai napig. „Anyám 19 éves. A két gyerekkel otthon ült, fogta a kezünket. És aztán kész. Ki erre, ki arra, és csak a saját anyjára, saját apjára számíthatott, mert abba a családba nem mehetett. Anyám bátyját meg ötvenhatos tevékenység miatt '57-ben vitték el Kistarcsára.”

Az anyja talpraesett, viszi tovább a családot, nem csak el, de fenn is tartja őket, még ha – nem igazán érthetően, feltehetően az eltűnt apa miatt –, osztályidegeneként is kezelik őket. Mi gyerekek „büntető gettó iskolába járhattunk csak”. Anyja munkahelye a könyvtár, új módszereket talál ki, fia szerint olyan találánya van – beszorított helyzete ellenére, – hogy Pestre is felviszik, rendszerező módszerét átveszik a fővárosi intézmények. Szembenállásra derül fény a fiú és anyja között: a fiú anyját a naiv „Fényes szellők nemzedékéhez” sorolja, míg magát a „Nagy Generáció”-hoz

²⁹ 54.: Somorjai Béla, 45 éves, művész.

tartozónak véli. Kritikus anyja naivitásával szemben, eltéli korlátolt hitét: a kénysernek engedő agymosásnak tartja ateizmusát és az akkori kommunista eszmék iránti lelkesedését.

A sok feszültség, amit egyénileg és a családja révén élt át, a legkreatívabb úton tör fel: lázadásból alkotás lesz, művésszé válik. Bár a történelmet kárhoztatja a családja szétszórásáért, elkeseredése ellenére is mind a mai napig azt állítja, hogy életének legbiztonságosabb bázisa a családja. *„Család nélkül semmire nem mentem volna. A család szemléletünk megmaradt, a szűkebb család szemléletünk, hogy minden egy kalapba kerül. Mindenki a sajátját csinálja, de amikor valami nagyobb döntés van, akkor összább húzódunk, és akkor sikerül a hugi lakását rendbe hozni, ezt a két lakáscserét akkor, a lányaimnak a dolgait, szóval ez. Vagy távolabbi rokonaink jelentkeznek, hogy meghalt valaki, akkor összább húzódik a család. A nagycsalád-szemlélet mindig segített a bajon. Akkor is, amikor nem volt munkám, amikor valamilyen marhaságot kitaláltak az elvtársak”.* Elkeseredett de kiutat látó lázadó, aki keresi társait, ember- és gondolatközösséget, a kimondását annak, ami fontos, költészettel, dallal, a közönség közösségét, és mindenek fölött Istent és a vallást, amit szíve szerint követhet.

A rendszerváltás kettős értékű számára, aki kiskorától a kommunista rendszer *„ellen volt beolva”*, lázadó volt, neki megszabadulás a szocializmus összeomlása, ugyanakkor fájdalmasan konstatálja, hogy megszűntek a korábbi összetartó közösségek, azok, amelyeket az ellenzéki gondolat és szókimondás éltetett. Akik a félig kimondott szavakat folytatni tudták, a befejezetlen mondatokat be tudták fejezni. Akik értették, elismerték bátorságát, becsülték szókimondását. Akiknek szükségük volt arra, amit mond. *„Most, amikor már minden kimondható, ha valaki másképp beszél, mint a hivatalos szöveg, senki nem veszi észre. Az üzlet válik fontossá, a hatalom és a politika szétzilálja a régi baráti, ellenzéki közösségeket, korábban összetartozó barátok szembenálló pártoskodásba fognak. Lezárulnak az ellentáborok falai, az egyetértők csak egymás hangját akarják és hallják meg”*, már nem találja meg úgy a helyét, mint a szocializmus idején. Az elnyomatással való *„szembenállás tisztasága zavarossá válik, sok mocskok keveredik össze átláthatatlanul a rendszerváltás óta”.*

Ezek a részletek azokból az interjúkból vannak, ahol a család sorsában Trianonnak meghatározó szerepe volt. Az emlékek a családok menekülésének és meghonosodásának élményeit is tartalmazzák. Máig hordozzák a fájdalmat és a vádat is, hogy miért kellett megszenvedniük magyarságukat. Felidézik a küzdelmes helyteremtést, a befogadás nehézségeit. Ha életük itt stabilizálódott is, az legfeljebb annyit jelentett, hogy biztonságuk hasonló volt, mint a velük azonos helyzetben élő családoké az anyaországban. Az is előfordulhatott, hogy az élet megtörése – a menekülés és az átmeneti rosszabbodás – után jobb esélyeket kaphattak az anyaországban, mintha otthon maradtak volna Romániában, akár Antonescu, majd különösen Ceaușescu alatt, vagy Tiso Szlovákiájában, netán az usztasák vagy csetnikek Jugoszláviájában.

A megkínlódott befogadás után azonban semmi nem óvta meg a menekült családokat attól, hogy ugyanazok az atrocitások érik őket is, mint a hazai magyarokat.

Nem szabadultak meg a megbélyegzettségtől (vallás, tulajdon, családi eredet), ugyanazoktól a meghurcolásoktól. Ezért is mondták többen, hogy talán, tovább kellett volna menekülni. *„Innen el!”* – s aki nem tette, az nem kerülhette el a zsidó sorsot, a háborús katonai szolgálat következményeit, azok sikeres gazdából kulákká válhattak, elvesztett földtulajdonuk alapján osztályidegenné, netán itt szerzett vagyonuk miatt kisajátított polgárokká. Ha pedig nem bírták elviselni, fellázadtak – és meg kell állapítani, hogy az idetelepültekből, a hazai átlaghoz képest, viszonylag többen váltak lázadóvá. Az ötvenhatos forradalomban való részvétel az áttelepültek közül – kutatásunk szerint – többieket is magával ragadott. Jobban vonzódtak a radikális nézetekhez, a változtatás szükségességét is jobban kívánják, fellépésre és cselekvésre is hamarabb készek.

Mi azonos ebben a tíz családban, a folytatást és a leszármazottaik életútját az esélyek és akadályok szempontjából nézve? Kezdetben a menekült állapot azt jelenti, hogy nincs biztonság, még nincs meg az új helyen a létalap. Nem csupán társadalmi süllyedés ez, hanem talajvesztés, és megkapaszkodási kísérlet. Meg kell tanulni az új viszonyokat és a beilleszkedés módját. Ha kezdetben csak gyengébb körülményekhez jutottak is, mint amilyenben otthon voltak, ha újabb súlyos hányattatás nem következett be, előbb-utóbb konszolidálódott a helyzetük. Az itthoni talajon felnőtt harmadik generáció már csak emlékeiben hordja a menekülést és képzeteiben – talán vágyaiban – a régi otthon emlékét, néha csak mint sajgó hiányt. Az első helyteremtőknek kellett nagy erőfeszítéssel indulni, mert a semmiből kellett új létalapot teremteni. A lényeg éppen a „semmi” mögött lévő „valami”: a tehetség, képesség, tudás, szakma, emberi kvalitás, amit magukban, magukkal hoztak, ez ad olyan tartalékot, amire építeni lehet. Ha a hozott készségekhez szívós akarat és a kiigazításra törekvő erőfeszítés dinamizmusa társul, akkor megtörténhet a kiemelkedés. A legnagyobb erőfeszítést ugyan az ideérkező felelős felnőtteknek kellett tenni: dönteni, indulni, megszervezni az utat, az érkezés után elviselni az otthontalanságot, megtenni az első lépéseket és eljutni a „beérkezés”-ig, de az átállás mintha mégis jobban megterhelte volna a következő generációt, noha az már „beleszületett” – belenőtt a kivívott helyzetbe. Közülük többen nem tudták elérni a szülők státuszát, mint ahányan meg tudták azt haladni. Ennek oka az lehet, hogy a szülők erőfeszítése megterhelte a gyerekeket, mivel nem tudtak annyi időt és figyelmet fordítani rájuk, mint amit korábban ők maguk felnövekedésükhöz kaptak. A letelepedő szülők gyerekei közül soknak korán munkába kellett állni, nem volt mód a taníttatásukra sem. Az új helyteremtés olyan indító energiát követelt, amelyet nem tudott továbbadni a következő nemzedéknek.

A másik nehézség az a „sorsszerűség”, ami az anyaország fogadókészségében jutott az idemenekülőknél. A befogadást érzékelhető kettősség jellemezte: az anyaország ugyan otthont adott, de nem könnyen és nem is mindig barátságosan. Lelki támaszt, érzelmi azonosulást kínált, erős Trianon-ellenes érzelmekkel, de munkát nehezebben ajánlott, kisebb rokonszenv mellett. Más a szó és a frázis, és más a valódi szolidaritás, más öklöt rázni a közös ellenségre, és más kezét nyújtani az öklörlázás helyett.

Hagyományosan is él, különösen vidéken, a helybeli „tősgyökeresek” és az újonnan jöttek közti feszültség, a helyi gőg, a rártartás. Ha el is viselik a betelepülőt, de nehezen fogadják be a messziről jött „idegent”.

Magyarország történelmét tekintve ugyan befogadó ország, de olykor a befogadást nehezítő zárt közösségekkel, amelyek őrzik bensőségességüket, falakat emelnek az újonnan jöttek elé, bizalmatlanok és elutasítók. Nem kell ehhez külhonból menekülni. Akkor is nehezen fogadtatja el magát egy újonnan jött egy hagyományos közösséggel, ha itthoni magyar, ha közös kultúra, közös nyelv köti össze az ott születettekkel.³⁰

A fennen hangoztatott magyar testvériség mögött, akkor is, és később is, erősebb volt az elhatárolódás az idemenekült erdélyi, felvidéki, horvátországi, szerbiai, „magyar testvéreinkkel” szemben, mint az elfogadás. A „miért nem maradtak otthon”, „ott is kell a magyar, sőt ott kell igazán” nézetekkel fejezik ki a saját hely- és kenyérféltésüket, a földönfutókkal szembeni ősi ellenérzéseket. Kevesen vannak, akik adnak és nyitnak, kevesen tudnak befogadni. A legutóbbi balkáni háborúk menekülthullámai során, az idemenekült vajdasági magyarokkal szemben is élesen megmutatkozott a fel-feltörő ellenérzés. Hasonló tapasztalatról beszélnek azok az erdélyi magyarok, akik a rendszerváltozás után itt akartak letelepedni. Ellenszenv és gyanúsítgatás veszi körül őket, idegeneknek tekintik, „románoknak” nevezik őket, szinte a cigányokkal szemben kimutatott ellenszenvhez hasonlóan viselkednek velük. Ha mégis befogadták őket, csak hosszú idő és „bizonyítás” után érhették el, hogy már kevésbé éreztetik velük „idegen” voltukat.

Az ország asszimilációs erejét, a magyarrá válás sikerét a hangos magyarkodók is példázzák. Sokan – nevük szerint – szláv, német, román, szlovák eredetük után beolvadva oly hevesen védik pozíciójukat, magyarságuk fennen lobogtatásával, idegenutálatukkal, mintha az újak befogadása nemrégiben elért biztonságukat kockáztatná. Az idemenekült magyaroknak nemcsak az otthonukért és megélhetésükért kellett megküzdeni, hanem elzárkózó honfitársaikkal, bizalmatlan magyar testvéreikkel szemben a bizalomért is. Ebben nem segítette őket a közös sérelem közös átélése.

Sokszor ábrázolták szobrokban a trianoni Magyarországot megcsonkított, fájdalmas testként. A hasonlat találó, az amputált ember érzése a fájdalom után bekövetkező érzékszaladás, mintha még ott lenne a levágott testrész. Fantomfájdalomnak hívják az orvosok az érzést, ami „nincs” de mégis létezik és fáj.

A veszteségérzés végigkísérte a huszadik századot, átnyúlik a huszonegyedikbe, őrzi a robbanásra kész érzelmeket. Mai napig tovább él, itt a sérelem, a reváns vágya és akarata, ott a félelem a revánstól. Tovább él a nemzedékről nemzedékre örökölt, elszenvedett üldözés, a személyes családtörténetek emlékezetben élő, közös gyásza.

³⁰ A Duna–Tisza közti vidékről szól az anekdota a „gyüttmentekről”. Sok év után, sikeres élet delén magabiztosan kérdezi a néhány évtizede odakertült gazda: „Na ugye én már nem vagyok gyüttment!” „No-no – így a válasz – álljunk csak meg. Gyüttment majd csak a maga fia lesz.”

Amikor 1990 után megint beszélni lehetett Trianonról is, szembetalálkozunk a be nem gyógyult múlttal, az érintett családok szinte hibernálva tartották az érzelmeket, amelyek addig nem juthattak kifejezésre.

A trianoni sebzettség kimondása és eleven fájdalomérzete szembeszökő élménye a kutatásnak is. Megfigyelhető – ami más traumákra is igaz –, hogy annál erősebb a fájdalom és fontosabb beszélni róla, együttérzést kapni, minél erősebb ellenállást érez vagy tagadást tapasztal a sértett a fájdalmával szemben, és minél kevésbé érti a környezete, hogy mi is fáj.

Nehéz tisztázni a sérelmeket, józanul beszélni az igazságról, a tovább- és együttélés lehetőségeiről akkor, amikor már nem egy álláspont igazsága dönti el a hovatartozást, hanem a hovatarozás dönti el, hogy melyik igazságot fogadja el valaki.

„A letehetetlen homokpoggyász” – Zsidóüldözés

A következő fejezetben leírt családok esetében nem csupán „megtört” életutakról van szó, tárgyi-, anyagi- és státuszvesztésekről, majd a törés után, ha keservesen bár, de tovább folytatódott életről. Itt megsemmisült közösségek, elpusztult családok túlélőiről szólnak a családtörténetek. A megsokszorozódott gyász, a felejtés-émlékezés hullámlásának félelemmel felerősödő dinamikája jellemzi a túlélők elbeszéléseit.

Olyan emberekkel készültünk interjúk, akik maguk vagy hozzátartozóik szenvedték el a zsidóüldözéseket: nyolc családot érintett közvetlenül a „vészerhes idők” meghurcolása, négy családban éltek vegyes házasságban, ahol az egyik házastárs volt az üldözött, a vele élő keresztény – az akkori kifejezés szerint – „árja párja”, osztozott a szenvedésben. Hat családban a meghurcolást átélte szülők gyerekei beszéltek el a múltat, vagy hallgattak, ha nem tudtak arról beszélni, ami megtörtént. A többi családban az unokák beszéltek a nagyszülőkről. Több olyan találkozásunk volt, ahol a némaság nem a nem tudásból eredt, hanem nem akartak beszélni. A hallgatás is beszédes, ha elmondhatatlan a történet.

Az élet és a halál aritmetikája a kutatásban szereplők elbeszélése alapján a következőképpen alakult:

- „A családkunkból 11-en haltak meg.”
- „A családban nagyszüleimmel és unokatestvéreimmel együtt 42-en ültünk széder este az asztalnál, abból hárman jöttünk haza.”
- „Mindenki elpusztult a nagyszülők és az unokatestvérek közül. A vidéki zsidók nagy részét kiirtották.”
- „Pestre menekült szüleinket a Dunába lötték a nyilasok.”
- Elhalt apja története szerint osztályuk azért volt különlegesen nagy létszámú a háború idején, mert a Zsidó Gimnáziumba jártak a más iskolából kizártak. A zsidótörvények *numerus nullus* rendelkezése miatt egész Észak- és Kelet-

Magyarországból odajöttek tanulni a máshol elutasítottak. A hatvankettes létszámú osztályból a háború után heten jöttek haza.

• Másik kisvárosi történet szerint – az elbeszélő Pestre jött –, a több ezres közösségből mindössze nyolcan maradtak életben. Nem tudták elmondani a halotti imát a meghaltakért, mert a vallás szabályai szerint tíz ember kell a közös imához és ennyi nem maradt meg a néhány ezerből. *„Hamuvá vált az élő közösség”* – mondta.

Egyszerű számítás szerint egy túlélővel szemben tízszeres az elpusztítottak, a halottak aránya az érintett családokban.³¹

Homály és világosság – vakság és szembenézés a múlttal

A származás tudása és vállalása kettős forrású. Voltak, akik tudták és vállalták a zsidó sorsot, és elmondták mindazt, amiről tudtak. Voltak, akik tudták, és vállalták zsidóságukat, de nem vállalták, hogy beszéljenek az átéltekről. És voltak, akik nem tudtak róla, így nem is mondhatták el, mi történt. Más oka van annak, aki a sorsot nem ismeri, más, ha tudja, de nem vállalja, más ha vállalja, de nem mondja el. Találkozunk teljes nyíltsággal, máskor dacos rejtezkedéssel, vagy éppen az eredet – „csak azért is” – büszke vállalásával.

A titkolt zsidó eredet sokszor indirekt módon derült ki, a gyanútlan utódok nem kis megrázkódtatására. A nagyszülőkre és a rokonságra vonatkozó kérdésekre adott kitérő válaszok, hallgatások, sokszor rejtett zsidó származást takartak – ahogy az elmélyültebb beszélgetés során többször kiderült. Például: *„Semmit nem tudok a nagyszüleimről. Valamikor meghaltak a háború alatt... bombázásban, vagy miben?”* Amikor pedig rákérdeztek az okokra: *„Erről a családban nem volt szó”*. Vagy a rokonságról: *„Nekünk nincsenek rokonaink, nem tudok róluk”*. *„Egyedülálló család vagyunk”*. Ezek mögött a *„nem tudom”, „nem ismerem”, „ez nem volt téma nálunk”* jellegű elhárító válaszok mögött többnyire a zsidó származás miatti – még ma is élő –, félelemmel „terhelt” életutak húzódtak meg. Egyik magyarázó megfogalmazás szerint: *„jobb nem tudni, minék a tudásáról kímélték meg a szülők”*.

A nem tudásban elválk, hogy valóban az ismeretek hiánya vagy az érdektelenség vezérel a múlttal kapcsolatban. A leszármazott nem tudja, de nem is kíváncsi rá. Az érdektelenség alapja a szülők elzárkózó hallgatása lehetett. A defenzív visszavonulásból gyakran agresszívvá vált az elhárítás. A holokausztot túlélők jelszavának megfordítása ez: *„Beszéld el fiadnak!”*, hogy soha többet ne történhessék meg, ami történt, ehelyett az ellentétévé fordítják a gondolatot: *„Ne add tovább még a fiadnak se! Senkinek ne beszélj erről soha!”* Mert talán így védekeznek a múlttal, vagy inkább a jelen szemben.

ZSIDÓTÖRVÉNYEK

1938 áprilisában került a magyar parlament elé a *„társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”* szóló törvényjavaslat, amelyet 1938. május 29-én fogadtak el. Az 1938. évi XV. tc., az első zsidótörvény – amely még vallási alapon állt – kimondta, hogy a sajtókamarában, a színművészeti és filmművészeti kamarában, az ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarában, illetve az üzleti és kereskedelmi értelmiségi alkalmazottak körében az izraelita vallásúak aránya nem haladhatta meg a húsz százalékot.

A törvény miniszteri indoklása eképpen fogalmaz: *„Tagadhatatlan, hogy a nemzetnek egyik legértékesebb rétege, az értelmiségi osztály válságos helyzetbe jutott. Ebben a súlyos helyzetben, [...] nem kerülheti el a figyelmet az a jelenség, hogy a nagytőkére felépülő modern kapitalista gazdasági rend előnyeit a népességnek egy aránylag kisebb számú, a nemzeti és a társadalmi együtvértetés gondolatától nem minden rétegében áthatott csoportja vezeti. Ilyen körülmények között kötelessége a kormánynak, [...] hogy a gazdasági életben és a szabad kereseti pályákon az egyensúlyt a zsidó és nem zsidó társadalmi rétegek részvétele szempontjából helyreállítsa.”*

A törvény ellen 1938. május 5-én és 6-án több napilapban 59 keresztény magyar író, művész, politikus és tudós tiltakozó levele jelent meg, melyben többek között ez állt: *„Elfeleltük volna, hogy ezek a polgártársaink a kultúrtörténelem megdönthetetlen tanúsága szerint nemcsak egyszerűen résztvevői, de támaszai és építői voltak a magyar kultúrának? Tagadjuk le önmagunk előtt, hogy ezt a sorsközösséget 1848 szabadságharcában és a világháborúban vérükkel pecsételték meg? Valljuk, hogy magyarok ezek a polgártársaink és magyarságukat annál kevésbé engedjük vitássá tenni, mert csirázna ma nyugtalan hajlandóságok, melyek már végleg megmagyarosodottnak hitt és a vezető rétegekbe emelkedett állampolgárokat hajlítanak el a magyarságtól.”* (Pesti Napló, 1938. május 5.)

Megrázó élmény, ha valakinek nem mondták el származását és az mégis kiderült. *„Hát azért gondolja meg, milyen érzés lehetett huszonöt év után megtudni, hogy zsidó származású vagyok!”* Egy másik válaszoló így fogalmaz: *„Amikor a kárpótlási iratokat kerestem, akkor derült ki, hogy nem vagyok igazi keresztény, hogy egyáltalán nem lehet tiszta árja származásúnak tekinteni. Hogy van a családban jócskán zsidó beütés.”* Ezek a megjegyzések arra a közszellemre is utalnak, amelyben a zsidó származás vállalása szégyent vagy veszélyt jelent.

Meséltek egy 12 éves kisfiúról, aki a játszótérről bömbölve rohant haza: *„az a rohadt büdös zsidó megvert”*, majd otthon teliszájál folytatta a zsidózást, jó szülei akkor döbrentek rá, hogy talán kissé későn közlik vele zsidó származását. Hasonló megrázkódtatáson esett át az a 15 éves kamasz fiú, akit a házmesterné megállított, megpaskolta az arcát, összecapta a kezét, ahogy elragadtatással mondta: *– „Micsoda szép kis zsidó fiú vagy te!” – „De ugye nem igaz?”* – kérdezte azután a szüleitől kiborulva. Tizenöt évesen tudta meg, hogy bizony igaz. A megrázkódtatást kutatás követte származása, rokonsága után. Kései jóvátétellel lelte fel negyvenégyben elégetett nagyszüleinek emlékeit, és nagy lelkesedéssel csatlakozott a zsidó identitást képviselő csoportokhoz. Szinte megszállott vallásgyakorlásba kezdett.

Az országból régen eltávozott külföldi rokonok a rendszerváltás után hazaérkeznek. A bigottan katolikus

³¹ Stark 2000, Braham 2003.

szellemben felnevelt – már középkorú felnőttek – tőlük tudják meg, hogy: „bizony ti is zsidók vagytok, szégyen, hogy nem tudjátok!”.

Más esetben, a katolikus szellemben nevelt asszonyok, már a negyvenes éveikben olvassák a meghalt nagynéni hagyatékában fennmaradt családi leveleket, iratokat és abból tudják meg a család eredetét, zsidó származásukat és felmenőik üldöztetését. Hogy a rokonok többségét „elgázostották”. Az elhallgatás és a „lelepleződés traumájának feloldása” pszichiáteri segítséget igényelt.

Egy másik csoport az elnémulóké. Tudják és vállalják zsidó eredetüket, de nem tudnak részleteket a család múltjáról, és nem mondják el azt sem, amit tudnak a származásukról. Egyikük a kérdés során egyszerre kifakad, ahogy beszámolni kezd a zsidóüldözésről, egyszerre ráébred arra, hogy ha már kimondta, nincs „tétje” és ezután, mintha egy gát szakadt volna át, ömlik belőle a szó. De akárkinek a kérdésére „nem adja ki” magát.

1990 után vagyunk, amikor beszélni lehetett a múltról. Miért nem lehet még most sem nyíltan feltárni, és vállalni a zsidó származást? Miért szégyen, miért okoz szorongást a meghurcolás? Mennyire múlt el a múlt, ha nem múlt el a félelem attól, hogy valami rossz, kínos, fájdalmas következménye lesz annak, ha zsidónak vallja magát, vagy mások annak tartják? A származás szégyenérzését fokozza az eltitkolás bűntudata is.

A harmadik csoport az, amelynek tagjai beszélnek, akik tudták, vállalták

Az újabb törvényjavaslat 1938 végén került a parlament elé „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”. Arról, hogy ki tartozzon a törvény hatálya alá, azaz kit tekintsenek zsidónak, hosszú vita folyt. Az 1939. május 5-én elfogadott második zsidótörvény (1939: IV. tc.) végül – faji alapon – úgy rendelkezett, hogy „zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraeli hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.” A törvény tovább szigorította az első zsidótörvényben meghatározott 20 százalékos arányszámot, lecsökkentve azt 6 százalékra, illetve a kereskedelemben és iparban alkalmazottak esetében 12 százalékra. A törvény 5. §-a egyben azt is kimondta, hogy zsidók nem léphetnek be állami alkalmazotti állásokba.

A Romsics Ignác által idézett becslések szerint míg az első zsidótörvény rendelkezéseinek következtében mintegy 15 ezer ember veszítette el állását, addig e törvény legalább 200 ezer embert érintett közvetlenül. (Romsics 2003: 197.)

A harmadik, 1941. augusztus 8-án elfogadott zsidótörvény (1941: XV. tc.) azonban már a teljes zsidóságot érintette, hiszen immáron a német mintát követő fajvédelmi alapon mondta ki, hogy „nem zsidónak zsidóval házasságot kötni tilos” (9.§). E törvényt megszegőket 5 évig terjedő börtönbüntetéssel, hivatalvesztéssel és az illető politikai jogainak felfüggesztésével büntették. A törvény 15. §-a ezen kívül „fajgyalázasnak” és szintén büntetendőnek minősítette a zsidók férfiak és nem zsidó nők közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatot is, amelynek büntetése három, illetve a törvény által meghatározott „minősített” esetben öt év börtön volt.

A törvények forrása:
Romsics 2000: 289–291,
309–316, 334–336.

és elmondták, amit átéltek, amit továbbvisznek és szólnak arról, ahogy ma átélük, átélhetik.

Miről hallgattak, akik hallgattak, mi dermesztette máig némaságba őket?

Mi történt azokban a vészterhes időkben, és mi él tovább mindebből?

Történelmi tény, hogy a hitleristák tökéletes, kidolgozott tömeggyilkos eszközökkel, a magyar hatóságok és a csendőrség segítségével, a megsemmisítő légerekbe hurcolták a zsidó származású magyar állampolgárok százazreit, ott vesztett és onnan nem tért vissza közel hatszázezer ember (l. 32. lábjegyzet). A jogfosztás kezdeményezésében Magyarország megelőzte Németországot, sokkal előbb kezdte a zsidóüldözés eszmei előkészítését, előbb hozta a korlátozó törvényeket és már a húszas évek elejétől nagyobb vehemenciával folytatta a mindennapi zsidóellenes uszításokat.

Az eszkaláció fokról fokra haladt előre: először „csak” korlátozzák, majd kiszorítják, később „megjelölik” az üldözötteket, gondosan kidolgozott jogszerűséggel ültetik át a mindennapi életbe a törvényben előírt megkülönböztetéseket. Előbb „csak” nem vállalhatnak bizonyos állásokat, majd „csak” bizonyos boltok rossz helyen vannak, később „csak” egyes iskolákba nem juthatnak be, mert „vigyázni kell az arányokra”. Így halad előre lépésről-lépésre a kiközösítés, a megalázás folyamata. Megfosztották őket a tanulás lehetőségeitől, magántulajdonuktól, polgári jogaiktól. Egyre több területen, egyre mélyebbre taszítva, végül a zsidóság már embernek sem tekinthető, csupán megsemmisítendő tömeg, káros elem, a világ terhe, férge, salakja, amely nem méltó az életre. Megsemmisítésük előkészítésére felszították a tömeghangulatot, a parlamenti jobboldali többség véresszájú uszítással bősztette ellenük a tömeget.

A zsidóüldözés az 1944-es német megszállással és az őket kiszolgáló bábkormány segítségével tetőződött. Elérkezett az utolsó fázishoz, az „Endlösung”, a „Végő Megoldás” végrehajtása. Ekkor már jogilag, szellemileg jól előkészített talajra találtak az öléstechnikát beteljesítő német szövetségesek. Kevesebb mint másfél hónap leforgása alatt a teljes vidéki zsidóságot, – a visszacsatolt területekről is – többszázezer magyar állampolgárt gyűjtöttek össze, és szállítottak lezárt marhavagonokban a megsemmisítő táborokba, ahol többségüket elgázostották. A nemzetiszocialista hatalom nagy hatékonysággal alkalmazta technikáját a zsidók tömeges megsemmisítésében.³²

A tömeges népiirtás nemcsak a zsidókat érintette – bár őket a legnagyobb számban –, de ott voltak az egyéb „elpusztításra ítélt, alsóbbrendű fajok”: lengyelek, különféle szlávok, akiket legfeljebb rabszolgamunkára lehetett használni. Ott voltak a páriává degradált, háborúban lerohant népek is, ahogyan e tömegtechnikával már korábban elpusztították a németeket, a fogyatékosokat, az elme- és idegbetegeket (a feltárások szerint két év alatt 93 ezer német elmebeteget gázostottak

³² A különböző számítások, becslések többnyire eltérően határozzák meg a magyar zsidóság áldozatainak számát. Tudományosan megalapozottnak és elfogadottnak tekinthető, hogy a trianoni országtérületen az összeszűrés több mint 300 ezer, az 1944-es visszacsatolt területekkel együtt számolva közel 500 ezer fő volt (Romsics 2003: 265).

el.³³) és – mindenekelőtt – a náciizmusnak ellenálló, „kártékonyak” nyilvánított németek százezreit is.

Hátborzongató, sokszor szégyenletes vita folyik a szenvedés elsőbbségeért, az elviselt meghurcolás és kínok nagyságának összeméréseért, azért, hogy megállapítsák „ki szenvedett többet” és „kik szenvedtek többen”. Utólag e „kínos vetélkedés” meglehetősen kockázatmentes, a maga idejében azonban kevés ember akadt, aki a megálázottakkal azonosult volna. De az, ahogyan a Német Birodalomban egy egész „faj” kiirtását megszervezték, annak totalitása, szellemi-, ideológiai előkészítése, jól szervezett apparátusokkal, nagyipari módszerekkel, fejlett technikai eszközökkel való lebonyolítása, a lerohant Európa zsidóságának megalázása és halálba kínzása, egyedülálló jelenség a történelemben és a világon.³⁴

Magyarországon a rendszerváltás idején került előtérbe a társadalmi amnéziával mindaddig homályba burkolt deportálás, az elhurcolt, elégetett zsidó áldozatok emléke. Még nincs jó válasz arra, hogy a szocialista korszakban miért alakult ki az elhárító, kínos feszengés és félcsend, félhallgatás a holokauszt áldozatairól. Bár a szocialista rendszerben a zsidóüldözés és minden fajüldözés elvileg tilos volt, viszont éppen amiatt, hogy az antiszemita érzelmek nyílt kifejezésére nem volt lehetőség, a „zsidókérdés” látenszen, szinte hibernálva tovább élt. A vezető köröket azonban mindig foglalkoztatta az „arányok” betartása, a káderosztályoknak ügyelniük kellett arra, hogy meghatározott vezető posztokon ne legyen „túl sok” zsidó.³⁵

Amikor 1990 után nyíltan felszakadtak a tudat alá szorított, félig hallgatásra ítélt múltbeli képek, felerősítette az emlékezést az eltűntnek remélt megfélemlítő jelek, és fenyegető érzelmek feltámadása. Aggasztóvá vált a II. világháború igazságának értéketően differenciált újraértelmezése, nem lehetett tudni hol áll meg a Horthy-korszakot rehabilitáló, restaurálási törekvések sokak számára borzongató múltidézése.

A következőkben a túlélőket vesszük sorra.

- Az apa hazajön a munkaszolgálatból, fogságból, de nem jön haza a felesége, kislánya, anyja, apja, rokonai. (30.)
- A fiatal anya hazajön Auschwitzból, de ott pusztult a kislánya, anyja, apja, öccse. (21.)
- A fiú hazajön Mauthausenből, de nem jön haza apja, anyja, nagyszülei, unokatestvérei, osztálytársai. (A 42 fős gimnáziumi osztályból négyen maradtak életben.)
- Az apa nem jön haza munkaszolgálatból, ahol kegyetlen módon gyilkolták meg. Két éves fia Pesten él, apja, anyja, húga nem élték túl 1944-et. (23.)

³³ Dupcsik 2003: 134.

³⁴ Bauman 2001.

³⁵ Műnich Ferencnek tulajdonítják azt a – nyilván népszerűsítésért – nyilatkozatot, hogy az 1956-os Kádár-kormány volt „az első kormány a szocializmusban, amelyben nincsenek zsidók”. Ugyanabban az időben Marosán a Tungsram gyárban elmondott beszédében pedig egyenesen a zsidókat vádolta meg az 1956-os forradalom elindításával.

• Az apa megszökik a munkaszolgálatból, hazajön, de a családjából egyedül maradt életben. (27.)

Akik 1945-ben hazajöttek a lágerekből, egyszerre élték át a megszabadulást a haláltáboroktól, az élet valóságos csodáját, a megszabadulás és megmaradás örömét, ugyanakkor a szembesülést a pusztulással, a mérhetetlen gyászt azokért, akik nem jöttek haza. Lehet-e örülni az életnek ilyen gyászban?

Mindenütt az eltűnteket keresik. A haláltáborokat túlélte asszonyok keresték a munkaszolgálatba vitt apáikat, párjaikat, fiaikat. A munkaszolgálatból és a hadifogság után hazatért férfiak – férjek, apák, fiúk – keresték a haláltáborokba vitt családjukat, gyerekeiket, asszonyaikat, szüleiket. Mindenki keresett valakit, mindenki faggatott, akit tudott.

Beszármoltak arról, hogy listát listára ragasztva keresik egymást a családtagok, a hazaérkezők elosztó- és segélyhelyein – deportáltak és hadifoglyok –, újság-apróhirdetések oldalain át: „ki tud róla?”, „ki látta?”, „ki volt vele együtt?” – kérdezik. Ha együtt volt vele, „mikor látta utoljára?” Hiszen még lehet, hogy él, hadifogságban, kórházban, menekülttáborban, még valaki elbújthatta. Amíg senki nem látta biztosan, hogy meghalt, addig még élhet. A keresés még a remény ideje volt – aztán jött a kétségbeesés.

A remény tartotta a lelket azokban, akik még várni tudtak. Amikor biztosan kiderült a veszteség, volt, aki eltávozott Magyarországról, másik az öngyilkosságba menekült. Saját halála elkerülte ugyan, de ami megmaradt, az nem volt elég, hogy életben tartsa.

Voltak, a haláltáborokban életben maradtak között olyanok, akik – amikor megkapták a hírt, hogy minden családtagjuk elpusztult –, nem jöttek haza. Az amerikai vagy angol katonai kórházakban lábra állították őket, de képtelenek voltak elindulni hazafelé, visszatérni megalázottságuk helyére, ahol szeretteik és mindenük elpusztult. És volt, aki azóta se jött vissza többet Magyarországra.

Nagy megkönnyebbülés volt, hogy megszűnt az üldözés, a gyilkos hatalom megsemmisült. Akit megfosztottak emberi mivoltától, újra embernek érezhette magát. Már az is adomány lehetett, ha olyannak tekintik, úgy élhet, „mint a többiek”. Az élet elementáris értéke mögött minden más háttérbe szorult. Másodlagossá vált a tulajdon, kevesebbet számítanak a hajdan fontos „javak”, a pozíciók, és a korábbi társadalmi hely. A pusztító élet és az emberség vált elemi fontosságúvá.

A visszailleszkedés drámai volt. Nemcsak azért, mert ekkora megrendülés után nem igen lehet szó „visszaailleszkedésről”, mivel nincs „korábbi helyzet” sem. Nem csak a rommá vált házak, feldúlt falvak, kiüresedett családi otthonok miatt. Hanem mert kérdés volt, hogy a hazatérő régi környezete be- és elfogadja-e? És ő el tudja fogadni régi környezetét?

Amikor csendőri kísérettel, kezükben csomagokkal 1944-ben elvitték a zsidókat, sokan nem gondolták, hogy valaha visszajönnek. A lakásaikat kiigényelték, elfoglalták vagy kifosztották, új lakók költöztek bele. A házat már „belakták”, javaik:

elrabolták. Már az árjásítás idején – ami megelőzte a deportálást – mások kezébe került a műhely, a kereskedés. Még azok számára is, akik őszintén elhurcolták zsidó szomszédjaikat, dermesztő kísértetjárás volt az árnyéklétüket hazahozó deportáltak, a munkaszolgálatosok megjelenése szülőhelyükön. Sokan éreztek ugyan emberi részvétet, de mit érezhettek azok, akik elkövezték a bűnöket, akiknek elégtétel, sőt öröm volt, ami a zsidókkal történt? Több százezer zsidó család tulajdonára, otthonára, bútoraira, ruháira több mint elég jelentkező volt. Lehet-e együtt élni azokkal, akik ha nem is tapsoltak, de haszonélvezői lehettek deportálásuknak és megsemmisítésüknek?

A töredékére csökkent vidéki zsidó közösségek nem tudtak emberi támaszt adni a hazatérőknek. A nem várt megérkezettek közül sokan elmentek hát a faluból, kisvárosból, fel Budapestre vagy el az országból. Nem látta őket szívesen sem az, aki vétkezett, sem az, akiben a bűntudat felébresztette a gyűlöletet a túlélőkkel szemben. De a hazatérők sem akartak naponra találkozni azokkal, akik végignézték az elhurcolásukat. Ha elmenniük, nem látják a régi otthonát, ahol minden az elpusztított családra emlékeztet. Nem látják más kezében a korábbi tulajdonukat, s azok sem látják bennük kéretlenül hazajött áldozatukat.³⁶ Másutt, ismeretlenek között, talán kevesebb szemrehányással találkozhatnak azért, mert túléltek, mert még élnek.

Hogyan ment tovább az élet az itthon maradóknak? Akikkel kutatásunk idején találkoztunk, azok itt maradtak Magyarországon. Minden választásnál, amikor lehetett volna menni, a maradást választották. Érzelmileg, szellemileg ide kötődtek. Gyűlölet, fenyegetettség nélkül, egyszerűen itt akartak élni, itthon vannak, mert ez az ő hazájuk. Félelem nélküli életet reméltek, s ezt a reményt félve adták tovább gyerekeiknek, unokáiknak. Viselték a mindenkit érintő társadalmi hányattatásokat, az általános szegénységet, elviselték a régi-új antiszemitizmust, sokszor a méltánytalanságot, ide kötődtek, akarva, küzdve vagy eltűrve sorsukat. „Ez a hazám, ez a nyelvem, itt tanultam élni” – mondja egyikük. Az az „otthon-érzés” az övék, amelyik megfoghatatlan, de számukra egyszerűen lételem.

Az elpusztult család utáni gyász lassú enyhülésekor volt, aki új családot tudott alapítani. Nem mindenki találta meg elvesztett családját után új párját, az élet új megoldását. Sok sebet kaptak, és sokat adhettek is tovább. Elváltak a régi, vagy az új házastársától, elváltak az új gyerekektől, de nem tudtak elválni saját múltjuktól. Az új házasságban apa nélkül maradt gyerekek máig sem tudják megfajteni a család szétválásának és az ő elhagyásuknak az okát. (30.)

³⁶ A tovább élő és felébredő antiszemitizmus erőszakos, tömeges megmozdulásokhoz vezetett több településen, pl.: Ózd, Sajószentpéter, Tótkomlós, Sarkad, Szegvár, Szeged, Budapest, Kunmadaras, Miskolc, Debrecen, Tiszaladány, Pécs, Sopron, Mezőkovácsháza, Mezőkövesd, Csanádpalota, Mecsek-háza, Földvár, Celldömölk, Hajdúhadháza, Makó, Karcag, Eger. (Csorba 1990: 81) A pogromokról részletesen lásd: Pelle 1996.

Az első két interjúban a „vészorszakot” átélő szülők gyerekei beszélnek. Tudják, mi történt. Túl is tudtak lépni a múlton. Néhány helyen – a megszokottól eltérően – idézzük az interjúkészítő kérdését és válaszát is. A fiatal kérdezők olykor nagy értetlenséggel hallgatták, mi történt a zsidókkal a második világháború idején. A kérdések legalább annyira jellemzőek a jelenlegi ismeretekre, mint a válaszok a múltra.

„Amikor az ember felnőtt, akkor rákérdez”³⁷

„A zsidó embereket elvitték munkaszolgálatra, ha beteg lett vagy megsérült, azt egyszerűen módon lelőtték. Ez történt a nagyapámmal is, aki akkor volt 51 éves. Eltörte a lábát, fogták és lelőtték, mert nem tudott dolgozni.

Csak az édesanyámmal éltem együtt, mert édesapámat szintén elvitték munkaszolgálatra. Rendes katonai behívóval elvitték őket a Szovjetunióba azzal a címszóval, hogy dolgozni mennek, és nem jött vissza nagyon nagy százalékuk. Magyarországon 1941-től behívták a zsidónak minősülőt, akár római katolikus volt, vagy református, mert hozták a két zsidótörvényt, és akkor azt mondták, hogy te ugyan áttértél római katolikusnak, de te nem vagy az, te zsidónak számítasz, és behívták, nem katonának, hanem munkaszolgálatosnak.

Ezek az emberek először Erdélyben, a Felvidéken, Bácskában töltötték a munkaszolgálatot, és amikor megtámadták a Szovjetuniót, akkor oda hurcolták őket. Az elaknásított területeken szedték az aknákat. Volt, hogy szétment a cipőjük, meztláb voltak harminc fokos hidegben, alig ruhában. Akkor voltak tisztességes emberek, akik ezeket a századokat hazahozták. Ott is meghaltak sokan, de külön nem pusztították őket. És voltak olyanok, tiszték, tisztések, keretlegények, akik élvezték a gyilkolást. Azokban a századokban csak a parancsnok meg a személyzet maradt meg, és akkor kérték, és jött a következő század. Durván egy ilyen 20-30 ezer fős embermennyiséget fél év alatt eltettek láb alól. Szadista állatok voltak.

Édesapám úgy halt meg, hogy ott volt egy századparancsnok, aki a megmaradt századot letérdepeltette, és egy tankkal agyonnyomatta őket. Gyakorlatilag egy századnyi emberből egy sem jött haza. Édesapám 30 éves volt akkor...

Én ekkor két éves voltam.”

„Ezt a németek csinálták, úgy-e, a németek?” – Kérdezi az interjú készítője, ahogy szembesül a munkaszolgálatos sorssal.

„Nem, ezek a magyarok voltak. Ehhez semmi köze nem volt a németeknek. Itt – már mint a munkaszolgálatos században – egy darab német nem volt. Ezt illene tudni egy fiatal hölgynek a magyar történelemből. Csak megjegyzem.”

„Őn mint gyerek, honnan tudta meg ezt?”

³⁷ 23.: Gáspár Imre, 43 éves, közgazdász végzettségű, jelenleg vállalkozó.

„Amikor az ember elkezd eszmélni, keresni kezdi az apját, és akkor nincs meg. Egy kisgyereknek nem mondják azt, hogy elment vadászni, meg hasonló hülyeségeket, hanem megmondják: meghalt. Egy kisgyerek általában nem firtatja. Általában Magyarországon nem nagyon beszélgettek erről a témáról. Nos, amikor az ember felnőtt kezd lenni, akkor rákérdez: mégis mi volt, és akkor nem is a mama mondja el, hanem a család egyéb tagjai. Mindig vannak túlélők, mindig vannak, akik látták mi történt. Az anya, a feleség nem is tudta, hogy ilyen iszonyatos körülmények között halt meg, pusztították el ezeket az embereket – történetesen az ő férjét.”

A háború után – folytatódik a család története –, amikor elmúlt a zsidóüldözés, életben maradt, özvegy „polgár” nagynanyjától 1949-ben elveszik a házat, műhelyét, osztályidegennek minősítik. Egy kis társbérleti szobát kap lakhelyül.

„A fasiszmus idején megölték a férjét, családjá egy részét, a kommunizmus elvette tőle, ami megmaradt: szakmája gyakorlását, emberi büszkeségét, megölt férjével, élete párjával együtt létrehozott közös teljesítményük megdolgozott eredményét. Megbecsült emberről – polgárból – nincstelenné vált.”

„Hogyhogy itt maradtak Magyarországon?” – érdeklődik a kérdező.

„Na, most visszamenőleg könnyű okosnak lenni, de ezek az emberek akkor se mentek el, amikor lehetőségük lett volna, mert ezek nem tudták elképzelni, hogy ilyen körülmények közé kerüljenek. Nem hitték el, hogy ilyen létezik. Ugyanúgy a fasiszmus, mint a kommunizmus szempontjából nem tudták elképzelni, emberi ésszel nem tudták felfogni.” „Aztán akárhogy nézik is, ők magyarok voltak, annak vallották magukat, ha zsidók voltak is együtt éltek át a kettőt, itt tudták a hazájukat. A hazát nem könnyű otthagyni, még ha ilyen borzasztó dolgok is történnek az ember édes hazájában.”

„Ez egy olyan dolog, hogy aki most engem kérdez, nem tudja felfogni, hogy valaki egy viszonylagos jómódból kerül egy olyan szituációba, amikor először nem veszik ember-számba, második esetben, amikor felróják neki azt, hogy normális polgári létet élt.”

A háború után az anyja egyedül neveli. Szegénységben, nagy nehézségek között, ami akkor azért nem volt annyira feltűnő, mert nem voltak nagy anyagi különbségek a családok között. Nem tértek el a környezet általános nyomorúságától. Hogy „a helyzetük nem tér el”, ez fontos volt, manapság már kezd idillinek tűnni a hasonló szegénység, amire sokan úgy hivatkoznak, mint a közösen elviselt sors kénytelen szolidaritására.

„Gyermekkoromban az adott társadalomnak az egyedüli jó oldala az volt, hogy eltűntek a különbségek, te dzsentrí vagy, te paraszt gyerek, te munkás gyerek. Nem tettek különbséget sem az iskolában, sem egymás között a gyerekek. Egy kritérium volt, hogy szimpatikus volt-e, s főleg észbeli tulajdonságaik alapján jöttek össze a fiúk. Egészen más, nagyon-nagyon kellemes, egy nagyon-nagyon jó dolog volt ebben a tényleg nagyon szegény korszakban. Csak az volt a furcsa, hogy a másinak van apja, nekem meg nincs. Ez rossz közérzetet adott.”

Az is kérdésként fogalmazódott meg, hogy amikor a család férfitagjait elpusztították, az egyedül maradó anya és a tulajdontól és szakmájától megfosztott nagymama sorsa ellenére mi adott erőt és kedvet az élethez?

„Anyám életéből azt tartom nagyon követendőnek, hogy nem szabad föladni. Nem szabad semmilyen élethelyzetben azt mondani, hogy megadom magam. Édesanyámtól örököltém azokat az elvárásokat, hogy végezzek megfelelő iskolákat, végezzek normális munkát, és képzeljem el az életemet úgy, mint ahogy ők elképzelték volna, szebb, modernebb felfogásban. Nem adott vallásos nevelést, de elmondta azt, hogy mi van, hogy van stb., és komoly erkölcsi bázisra építette nagyon szerény életét, amit tovább adott. Nem kényszerítette a gyereket arra, hogy templomba járjon, rábízta a döntést.”

Anyját idézi: „nem szabad mindenbe beleszólni egy gyermek életében, hagyni kell, hogy bizonyos dolgokat ő döntsön el. Attól tud majd éretten és felelősen állást foglalni.”

A válaszoló fiatal korától MSZMP-tag volt „végig, ameddig lehetett.” „Ezen nem lehet csodálkozni az életutam után” – mondja. Az volt erejének forrása, hogy bizalmát a szocialista eszmékbe vetette. Abban a rendszerben ért be, ott nőtt fel, az biztosította iskoláztatását, az adott – annyira, amennyire – biztonságérzetet. Nagy dolog volt, hogy egy egyedülálló özvegyasszony gyereke ingyen tanulhat, munkahelyet kaphat, megélhetést és biztonságot, előre tud haladni. A „megvalósult szocializmus” nem adta meg ígéretéhez képest azt, amit gondoltak, bár megszűnt minden faji megkülönböztetés.

Száma az akkor uralkodó politikai és nemzetközi erők „védeltséget adtak” az elszenvedett üldöztetés után, „feloldást az átélt félelemmel szemben. Az megrémített, hogy az új nagyhatalmi erők, új félelmeket gerjesztettek,” másféle szempontok alapján „más ártatlanoknak hoztak szenvedést”. A messianisztikus ígéretekhez képest más lett az a valóság, ami a szocializmusból beteljesedett.

Amiért képes volt életét céljainak megfelelően alakítani, azt három erőforrásnak köszönheti: az otthonnak, a családi összetartozás érzésének és az eszmének: a társadalom javításába vetett szocialista hitnek. Tanult, dolgozott, mindig volt valamilyen feladata. Közgazdasági egyetemet végzett, szakértővé vált. A munkahelye ugyan a rendszerváltozás után megszűnt, ezért vállalkozásba kezdett, amiben az a legfőbb élvezete, hogy szabadon dönt, nem függ senkitől.

„A letehetetlen homokpoggyász” hány generációt terhel még?³⁸

„Amikor a vidéki zsidókat elvitték, nagymamát az anyám első gyerekeivel együtt vitték el, ők nem is jöttek haza. Volt egy öccse, az se jött haza és az apja se. Így pusztultak el anyám szülei, első gyereke és az öccse – no és az egész rokonság.”

Anyám Auschwitzban volt. Borzasztó nehezen gyógyult. Azt hiszem ez az emlék kiheverhetetlen. Kislánya is vele volt, akit nagynanyjával együtt megölték. Rettenetes dolgok érték... hogy életben maradt, véletlenek sora, meg a saját ereje segítette. Roppant erős

³⁸ 21.: Tolcsvai Imréné Ritter Éva, 46 éves, újságíró, a Bölcsészettudományi Karon végzett.

szervezet volt. Igen, beszélt erről az időszakról. Sokat mesélt. Sőt ahogyan öregszik ez egyre rosszabb nála. Tavasz táján, amikor történtek ezek a dolgok – ez meghatározó.”

Az interjút végig kíséri az anyai élmény, akiben az új családja, egészséges gyerekei ellenére, a korral előrehaladva egyre jobban felelevenedik Auschwitz emléke. „Anyám ápolónő volt, közben rokkantnyugdíjas lett. Elég korán kapott egy abszolút pszichés alapon kapható betegséget...” [...] „Közvetlen a háború után nagyon nehéz volt élni. Valóban az ötvenes évek végéig, hatvanas évek elejéig tartott, amíg ki tudtak valamennyire lábalni a háború alatt és után megtörtént különböző rémségekből. Apám munkaszolgálatos volt, és a végén, amikor Románia felé vitték ki őket, megszökött.”

„Az én szüleim nem polgári emberek voltak.”

Anyja szakképzett ápolónő, apja egy árvaház vezetője volt. „Erre a rétegre jellemző, hogy se nem kapott túl sokat, se nem vehettek el tőlük semmit, mert nem volt mit. Ilyen egyszerűbb, semmiben részt nem vevő emberek, végül is azt hiszem nem voltak útjában senkinek.”

„Borzalmasan hétköznapi és egyszerű életet éltek. Apámat nagyon elismerték és szerették, becsületes volt. Tulajdonképpen igazán nem politizáltak. Anyám most politizál vehemensen, de akkor nem igazán politizáltak. Azt hiszem ők féltek, 1956-ban is féltek, 1956-ot sem úgy éltek meg, mint nagyon sokan, hanem inkább féltek attól, hogy ugyanaz történik, mint 1944-ben.”

Vidéken nőtt fel, ahol „a legjobb volt játszani a többi gyerekkel. Az egy óriási dolog volt. Nagyon jó volt, igazi felszabadulást adott. Nagyon szerettem átjárni a szomszédba, ahol volt négy gyerek, és ahol egészen másfajta nevelés dívott, mint nálunk – oda átjárni szerettem, az is egy felszabadult élményt jelentett.”

Az interjú készítője antiszemita élményeire kérdezett rá, de gyerekkorában ilyen nem érte. „Nálunk a mi városunkban face to face senki nem zsidózott le engem gyerekkoromban, akkor. Igazán csak ilyen hátmögötti élményeim voltak.”

Szüleiről beszélve: „Hát ami történt velük 1945 előtt, nem lehet kérdés, hogyan látták azt a korszakot. 1945 után elfogadták, ami történt, különösebb lázadást otthon a rendszer ellen nem hallottam. Sérelmeik sem voltak. Azt hiszem egy olyan tévhitben éltek, és azt hiszem, mintha ezt hallottam volna, hogy ez a rendszer, ez megvédi őket mint zsidókat. Tulajdonképpen ezt a vélt védettséget én is sokáig hittem, addig, amíg ebben az egész eszmerendszerben hittem, hogy itt minden ember egyenlő, és sajnos nagyon sok mindenről nem tudtam. Én abba a csoportba tartozom az én generációmban, akik borzasztó, hogy mennyire nem tudtak szinte semmit.”

„Anyám háború után nem igen maradt hívő, mondhatnám egyáltalán nem, de segítette apámat. A vallás kérdésében családi vitám az apámmal volt, mert ő szerette volna, ha vallásos vagyok.... apámnak nem sikerült átadni sajnos – ez rajtam múltott – ő nagyon vallásos, és ő otthon vidéken is gyakorolta. Előimádkozott, tud héberül, ismeri a Bibliát, próbált is átadni és tanítani, egy ilyen konok háritás volt bennem... Ő hitközségi elnök volt – vidéki zsidó közösségben, összetartotta az embereket, ünnepeket rendezett. Aztán, akik kevesen megmaradtak, azok közül is előbb-utóbb mindenki elment, nagyon kevés zsidó ember maradt ott. Lassan mindenki elment.”

„Anyám számára egyetlen út maradt, hogy a gyerekeiben próbálja megtalálni azt, amit ő az életben nem talált meg. Tehát annak függvényében volt kiegyensúlyozottabb, vagy boldogabb, hogy a gyerekeinek hogy alakult az élete.”

Szeretett volna egyetemre menni, a pontszáma ugyan jó volt, másokat kevesebb pontszámmal is felvettek. Káderkérdés volt, meg a protekció hiánya, hogy csak felbevezetésre vették fel, előfelvétellel. Sokféle munkát vállalt, hogy tanulhasson, volt perces elosztó központban, másutt – amikor az irodai munka elfogyott – elment takarítónőnek. Végül is sikerült elvégeznie a Bölcsészettudományi Kart. Az egyetem után nagyon nehezen talált munkát, könyvtárba ment, vállalatba került, dokumentációban dolgozott, csak később találta meg a jelenlegi állását, hivatását. „Nehéz helyzeteket meg tudok oldani. Ez egyfajta tartást ad, ebben az egyébként nem igazán elismert osztogató környezetben.”

A vallás és elfogadása a család három generációjában más és más. Az anya útja az Auschwitzot túlélte embereknél gyakran bekövetkező vallástagadástól az isteni jószág kétségbevonásáig vezet. A megrázkódtatás nála aláasta a hitet: ha ez megtörténhetett, hol van az Isten? Az anyja hívő férjét segíti a vallásgyakorlásban, aki szigorúan tartja a vallási előírásokat, hiszen egy kis hitközség vezetője is. Ebben a kettősségben él nemcsak az anya, hanem a leány is. Feloldásként adódott az evilági „megváltáshit”, a mindent megoldó szocialista eszme, ami társadalmi rendszerben valósággá formálható. A harmadik generáció, az ő gyerekei, még bonyolultabb helyzetbe kerültek: a katolikus férj és apa a gyerekei előtt titkolni akarja az anya zsidó származását. Válás után a fiú apjával marad – nem is tudja meg – de a leányt anyja neveli, nyíltan éli, tudja és elfogadja a származását.

Ő már változásra és tettekre kész fiatal nő, aki nem zárul be és nem zár ki, elfogadja más vallású férjét, ahogy maga is elfogadtatja magát hívő keresztény anyósával. Társadalmi hitet talál, biztonságot, férjével azonos világnézetet vallanak. Később szembesül saját tudatlanságával, naivitásával, a szocialista hit gyakorlatban megvalósuló hazugságaival, annak bukásával.

„A férjemmel különböző felekezethez tartoztunk, ő katolikus volt. Anyósom nagyon mély érzésű, nagyon kultúrált ember volt, ezért ott nem okozott problémát. Politikailag körülbelül azonos nézeten voltunk a férjemmel.”

„Nekünk megmaradt ez az úgynevezett homokpoggyász, amit az ember cipel. Most én nem olyan régen raktam le ezt a homokpoggyászt – részben le tudtam rakni, nem ment könnyen. De nem maradt nyomtalanul senkiben igazán.”

Mi könnyítheti meg, vagy mi tüntetheti el a homokzsákot? Ha ketten viszik tovább, könnyebb lesz, vagy talán el is tűnik a homokzsák tartalma?

Két gyerekük van. Nem nevelték őket vallásosan, mert se ő, se a férje nem volt vallásos. „Azt szokták mondani, a gyerekek anyjuk vallását követik, de Isten őrizze, hogy ez kérdésessé váljon. Inkább azt gondolom, hogy az ő identitás-keresésükben okozhat kérdéseket és problémákat. A lányomnál, úgy gondolom, hogy ez egészséges irányban halad, a fiamról kevesebbet tudok, mert elváltunk, az apjával él.”

„A gyerekek nevelésével kapcsolatban a férjemmel volt konfliktusom. Ő ugyanis nem akarta, hogy megtudják a gyerekek, hogy én zsidó vagyok, illetve, hogy ők félig zsidók. Ebből volt konfliktus. Ő őszintén azt gondolta – és feltételezem, hogy őszintén –, hogy megkímélje őket. Ez abszolút primitív dolog. Többek között ilyenfajta nézetei voltak... ezek a fajta nézetkülönbségek vezettek a váláshoz, mert abszolút másképpen gondolkoztunk, mint kiderült.”

Aki megszenvedi a különbséget és az identitásválság mellett a szülők szétszakadását is, az a fiúgyerek, akit az anya „szuperszenzibilis” gyereknek ír le. Fiát rossz időben érte a válás is – mondja –, a titkok fenntartása is, identitása, anyjához való viszonya személyisége károsodását hozta. „Nem volt megfelelő az a nevelési környezet, amiben ő felnőtt az apja mellett.” Szomorú a fia miatt, kiderül, hogy „deviáns”, az asszony kezeltenni akarta volna, de az apa nem hagyta. „Ez nem betegség”, mondta. „Ez is primitív, pedig komolyan beteg.”

A leánya, akivel együtt él, harmonikus gyerek, jó természet. Nem élnek könnyen, de a „kosznál nagyon sokat tudok spórolni. Amiből nem engedek, az a színház, a könyv, a mozi, meg a sport.”

Nézeteit a szocializmusról komolyan revideálta. „Én egy nagyon eltévedt időszakot éltem meg, és nem vagyok ezzel egyedül. Én nagyon hittem ezekben a dolgokban, ami beigérődött, tehát, én mondhatom, hogy ezekben a szocialisztikus eszmékben hittem, ez biztos, hogy az egyenjogúság vágyával függött össze elsősorban. A férjem is hajlamos volt arra, hogy hasonlót higgyen, annak ellenére, hogy vallásos katolikus volt.

A rendszerváltozás után azért nagyon sok embert felrázott, hogy itt mi minden történt. Hogy illúziókban, hazugságokban nem lehet élni. Én nem éreztem azt, amit sokan a saját bőrükön, hogy hátrányuk volt. A volt férjem kapcsán megtudtam, hogy az apósomat meg is verték az ötvenes években és abszolút kismimizték őket. Őket biztos sokkal több hátrány érte. Én nem tapasztaltam, nem láttam, és nem tudtam az embertelenségekről. Az öregapóról is azt hittem³⁹, hogy ő egy tisztességes, rendes ember. Fogalmam sem volt, és tényleg szégyellem, a többi hozzám hasonlóval együtt, hogy tulajdonképpen nem is igyekeztem megismerni ezeket a dolgokat...”

„Az emberek változása a rendszerváltozás után, ami megdöbrentő. Szóval most itt nagyon nagy káosz van, és gyönyörű polarizálódás az emberek között. Az első időben ilyen még nem volt. Nem kellemes a munkahelyem”.

„Az ország helyzetében úgy gondolom, nagyon sok minden romlott. Elmúltak már a nagy remények, ezek már lerágott csontok, és ami működhetne, az sem működik. Nem az, hogy ne következett volna be javulás. Csak van az embernek egy olyan érzete, hogy azért mégiscsak kimondhatok dolgokat, de ugyanakkor például védtelenebbnek is érzem magam.”

A „homokpoggyász” ismét előkerült, a zsidó sors terhe letehetetlennek tűnik. Amikor már úgy hiszi, hogy megszabadult a tehertől, előkerül a bevallhatatlan eredet.

Az apa úgy véli, hogy a letagadással elsüllyeszthetik a „zsidó sors homokzsákját”. Feleségként még bevallhatta származását, anyaként már nem fogadta el a párja. Pedig a letagadás nem megkönnyíti, hanem még nyomasztóbbá teszi a terhet. Elfojtva, „virtuálisan” cipelik tovább, sokkal súlyosabb nehezékként.

A fiatalasszony az új rendszerben nemcsak azért érzi magát védtelennek, mert szabadbá váltak a korábban titkolt érzelmek, hogy újra felhangzik, és megerősítéshez jut az antiszemitizmus, hanem alattomos módon belülről is támad, behatol a legbensőségesebb világába, és visszaüt választott férje megváltozott magatartásában.

„Jó indián nem hagy nyomot”⁴⁰

Ahol a nem-beszélés családi egyezményes rítussá válik, közlés-struktúrává merevülhet. A hatvanas években született fiatalasszony görcsösen hárt minden múltat, családra vonatkozó kérdést. Az interjú készítője megjegyzi, hogy „az interjú elég nehezen indult, a kezdeti témák, felmenők élete, megpróbáltatásai olyan részeket érintettek, amelyek szerintem a kérdezett számára nem teljesen tisztázottak, illetőleg érzelmileg igen mélyen érintik”. Később a beszélgetés utolsó negyedében ez oldódott, sok mindenről beszámolt. A viszonylagos oldottságot a férj megjelenése kicsit „lefagyasztotta”.

Bár apai-anyai ágon az egyetlen leszármazott, a nagyszülőkről – néhány szórvány ismereten kívül – semmit nem tud, és semmit nem mond, azon túl, hogy az egyik ág tisztántúli, a másik dunántúli eredetű. Az anyai ágon a nagyszülők földtulajdonosok voltak, dohánytermelők és a nagyapa a zsidó hitközségnél volt kántor. A másik ágon a nagyapa első világháborús tiszti rangját, kitüntetésait nagy büszkeséggel emlegették. Hosszú hadifogsága idején a nagyanya egyedül nevelte sok gyereket. „Átlagos polgári életet éltek.”

Arra a kérdésre, hogy történt-e valami hányattatás, igazságtalanság, jogtalanság velük, illetve, hogyan haltak meg? – nem tud válaszolni. „Elég hamar meghaltak. Anyai ágon a szülők 1940 körül haltak meg. Nem nagyon meséltek a korábbi időszakokról, a régi időről, ez nálunk nem is igazán volt téma. Amikor meg én gyerek voltam, akkor meg még egyáltalán nem volt téma.” Amikor a nagyszülők tulajdonáról kérdezik, annyit mond, hogy nagy volt az antiszemitizmus, és az biztos érintette a földtulajdonos nagyszülőket. Nem tudja, hogy volt zsidótörvény, s hogy bármi sújtotta volna a családot. Dokumentumok sem maradtak fent.

A szülők nagyon szerényen éltek, anyja titkárnő, apja szerelő. „Azt hiszem egyáltalán nem volt sikeres életszakaszuk.” Édesapja este hattól reggel hatig dolgozott a gyárban, nappal aludt, anyja nagyon szorgalmasan dolgozott. „Meg voltak elégedve az életükkel, nem tartoztak a lázadó típushoz, mindent úgy fogadtak el, viszonylag, ahogy volt. Talán igazán nem is törekedtek arra, hogy többek legyenek.” Politikával egyáltalán nem

³⁹ Kádárrol van szó.

⁴⁰ 76.: Kalmár Józsefné Stein Éva, 36 éves, műszaki rajzoló.

foglalkoztak, a közösségi életben sem vettek részt, soha nem voltak semmilyen pártnak a tagjai.

Szülei itthon éltek át a második világháborút, 1944-ben az apa 15 éves volt, az anya 17 éves. Nem tud róla, hogy bármi fenyegette vagy sérelem érte volna őket. *„Erről az időszakról nem meséltek a szülők. Mély hallgatás volt. Annyira, hogy például rólam az iskolában senki nem is tudta, hogy zsidó vagyok, és édesanyám azt mondta, hogy soha nem is kell senkinek se mondani.”*

A zsidó múlt és saját zsidóságának tökéletes elfedése mellett, mindkét szülő gyakorolta a vallást. Az apja mélyen vallásos ortodox zsidó, egész életében tartotta a vallási előírásokat. Az anyja ugyan nem volt ortodox, de ő is követte férjét a vallási szabályok betartásában. Életüket kívülről megközelíthetlenné tették. Nem volt szabad, hogy vallásgyakorlatuk láthatóvá, vagy sejtetővé váljon. Ne zavarjanak azzal senkit, nem is szabad részt venni semmiben, amiben ki- vagy feltűnhetnek. Közben úgy élnek, hogy szigorúan teljesítik az isteni parancsokat.

Apja még munkahelyén sem vállalt semmilyen vezetői állást, nem törekedett előmenetelre. Módja lett volna rá, de *„nem merre bizonyos emberekért a felelősséget vállalni, még brigádvezető sem akart lenni.”*

„Meglehetősen becsületes életet éltek, nem voltak harácsolóak, nem voltak nagyravágóak, viszonylag megelégedtek azzal, amilyűk volt. Szerettek dolgozni. Talán nem voltak elég nyitottak. Egy szűk családi kör, oda igazán nem fért be más, nem voltak eljáró típusok. Mindig a család volt a fontos, csak a család.”

Sok fájdalmas és szép emléke van gyerekkorából, minden a családhoz kötődik. Bár sokat dolgoztak a szülők, de együtt mindig nagyon jó volt. Az édesanyja 36-37 évesen sokat volt kórházban, 41 éves volt, amikor meghalt. Az anyja halála, az egyedüllet nagyon megviselte az apját. A nővére alkoholista lett, egyik napról a másikra disszidált, egy társasutazásról nem jött vissza. Apja se volt hosszú életű, 62 éves volt, amikor meghalt.

„A szüleim mindig azt mondták, hogy addig tanulok, ameddig akarok – ők eltartanak addig. Az egész családban mindig az volt, hogy tanulni, tanulni, tanulni. Mégsem mentem a szakközépiskola után tovább. Egy idő után az embernek – még ha nem is akarta – saját véleménye lett. Az iskolai kötöttségből ennyi elég volt, de biztos mód és lehetőség lett volna, hogy továbbtanuljak.” Szakközépiskolát végzett, műszaki rajzoló lett. *„Mai ésszel esetleg tanulnék tovább, de akkor nem gondoltam erre.”*

A szülőket ért igazságtalanság, jogtalanság kérdésére nincs válasza. *„Lehet, hogy történtek dolgok, de nem tudok róla.”* Gyerekkorában, ha a felnőttek összejöttek, ott a gyerekeknek nem volt keresnivalójuk. *„Ami a gyerekekre tartozott, azt tudta, lehetnek dolgok, amiket elmondtak, de az, hogy a gyerek saját magától tudjon meg bizonyos dolgokat, ilyen nem volt. Saját életükről nem nagyon meséltek.”* Rokonaik nincsenek.

Férje mérnök, római katolikus, kétféle vallást követnek. Férje mindkét szülője részéről voltak konfliktusok, az anyósától elég drasztikus megnyilvánulásokat hallhatott, az apósával már elsimult a dolog. A férje rokonságával tartja a kapcsolatot.

Egyébként elváltak, de egy lakásban élnek, a férj segíti anyagilag. Ma vállalkozó, találmányai vannak. A gyerekeit izraelita vallásban neveli (mindkettő lány), nem kényszeríti rá őket a mindennapi életben, hogy vallásosak legyenek, de mégis *„vannak olyan dolgok, amiket a valláson belül meg lehet és meg kell követelni, ezeknek viszont eleget kell tenniük.”* A nagyobbik lány előző iskolájában a római katolikus hitoktatást kötelezővé tették, kimondatlanul, de érzékeltetve. *„Mindent elkövetett a tanár, hogy a gyerek lehetetlenné váljon ott. Úgy éreztem, hogy az én gyerekemnek nem kell oda járni. É miatt került át másik iskolába.”*

Gyerekeire semmit nem akar ráerőltetni. Addig tanulnak, ameddig akarnak, de megpróbálja őket befolyásolni, hogyha megtehetik, ez minél inkább kitolódjon. Mindkettő jó képességű. Amennyire tőle telik a legmesszebbmenőkig támogatja őket, *„a többi rajtuk múlik.”* Szeretné, ha minél magasabb iskolai végzettséget érnének el, inkább értelmiségi foglalkozást képzelné el számukra.

Sok személyes csapás érte: anyja súlyos betegsége, majd korai halála, nővére alkoholizmusa, apja viszonylag korai halála, saját házasságának sikertelensége. Különösen nehéz elviselni gyereke súlyos betegségét. A kicsi egyházi óvodába jár, később egyházi iskolába is megy. A nagyobbik nem igazán fogékony ezekre a dolgokra.

A politika nem érdekli, a pártokat nem szereti. A Bálint Zsidó Közösségi Ház rendezvényeire szívesen jár, ahogy az idő engedi, és amilyen a program.

Az első két interjúban a zsidó sors tudata él, a vallás betartása nélkül. Itt a vallás megtartása szigorú követelmény, de nincs tudása a zsidó sorsról, és a világ előtt titkolják zsidóságukat. A szülők túlélését a háború idején sűrű csend borítja, pedig felnőtt fiatalok voltak 1944-ben. A háború idejéről csak annyit mondanak, hogy „antiszemita idők” voltak. A zsidóságot nem mint sorsot, hanem mint vallást vállalják és élnek. Ebben azonosul szüleivel, továbbítja gyerekeinek is a vallásos felfogást.

Az apától származik a címadó mondat: *„Jó indián nem hagy nyomot”*, sehol nem találtak se a múltat, se a rokonságra utaló emlékeket, sehol semmi nyom nem maradt róluk a családban. Nemcsak az üldöztetés idejéről nem esett szó, hanem a szülők fiatalságáról sem. Nem tudott semmit apja korábbi házasságáról, nem tudja, hogy az anyja mit tanult és miért hagyta abba, az apja miért nem fejezte be a főiskolát. *„Erről nem beszéltek”, „erről nem esett szó”.* Ha a nagy kérdéseknél kezdődik az elhallgatás, az az élet egyszerűbb dolgainak megismerése előtt is elzárja az utakat. Az elzárkózás az őszintétlenséget rendszerré merevíti. Azt sem adják tovább, amit az élet dolgaiból kockázatmentesen közölni lehetett volna.

A beszélgetésben indulattal szólt a menekültekről, hogy nem lenne szabad befogadni *„mindenféle népeket”*. Különös egy tudatos és vallásos zsidó előítélete, akinek pedig vallása a vándor szíves fogadását parancsolja.

A szülők eredménytelenül törekednek iskoláztatására, egyik gyerek sem vállalja a továbbtanulást. Mintha a szülők belesimulása és igénytelensége erősebb mintha lenne, mint szóban közölt igénye. A saját gyerekeivel szemben viszont már magasabbra emelné a mércét, mint önmagával szemben tette. Ez számára a remény a kitörésre.

A szülők életstratégiája a vallás szigorú gyakorlásán túl az, hogy minél szűrésebbben, minél kevesebb feltűnéssel éljenek, beolvadjanak, eltűnjenek a környezetükben. Semmi olyat nem szabad tenni, ami felhívja rájuk a figyelmet. Semmi kitűnés, semmi gazdagság, semmi hatalom. Dolgozni, amennyit lehet, és a családdal lenni, amikor lehet. A múlttól való görcsös szabadulni akarás jellemezte ezt a családot, kérdés, hogy ez több szabadságot, vagy ellenkezőleg, új görcsöket okozott-e?

A vallásban vállalt, sorsban titkolt, kívülállóként eltagadott zsidósága esete után másik három családban a zsidó eredet teljes titkolása került felszínre. Egyik családban a férfi 25 év után tudta meg zsidó származását. A másik már negyvenes, középkorúan kerül szembe a ténnyel. „Az interjúalany szinte semmit nem tud a családjáról” – mondja a magnószalagra az interjú készítője. Megmarad a múlt megismerése után is az elhárítás, a megdöbbenés. Annyi változat létezik erre a témára, amennyi ebben a kis körben csak lehetséges. Egyiküket az, hogy továbbra is elfedje a származását, nem tartja vissza attól, hogy közben szorgalmasan gyakorolja vallását. A másik erős zsidó identitást mutat, de nem vallásos, míg a harmadik az emlékezetből kiesett múltat igyekszik behozni, szinte fundamentális vallásossággal. Vezekel és a teljes igazságot meg akarja tudni. Míg van, aki semmilyen irányban „nem dramatizálja” a helyzetét, ha későn tudja meg, honnan is eredt, elfogadja, csodálkozik, majd tovább éli az életét.

*Nem a múltat, a jövőt akarja látni*⁴¹

Tudatosan nyíltan vállalja a zsidóságát, elmondja a múlt eseményeit, ugyanakkor szinte harcosan ellenáll, nehogy a múlt rándjón a jelenre. A sorsa ismerős, a feldolgozása azonban gyökeresen más, mint az eddig hallottaké. Habitusát sokan jellegzetes zsidó tulajdonságnak mondanák: az elpusztíthatatlanság bizalma optimizmussal élteti tovább. Annak a tudatával, hogy mindig mindenért meg kell küzdeni. Ahhoz viszont „előre kell nézni” a következő tennivalókra. Nem szabad megállni, mindig feljebb kell törni. „Aki hátrafelé néz, az sose jut előre. Aki hátranéz, az hátra is fordul, a feneke irányába pedig nem lehet előre menni” – mondja. A szüleit – akik Pesten éltek – a Dunába lőtték. Ő munkaszolgálatban volt, utána két évig orosz hadifogságban. A házastársának szüleit – vidéki zsidók voltak – egész családjával együtt deportálták, mindenüket elvették. „Féltünk a deportálástól, fillérékért eladtuk mindenünket” – meséli. Textilüzletük volt. 1944-ben, mikor a zsidókat összeszedték mindent ott kellett hagyni, kirabolták a házat, a lakást, mindent. Tizenegy rokonuk Auschwitzban halt meg. A férfi családjának volt egy gyára a kerületben. „Inkább manufaktúra, mint gyár volt”, a háború után egy ideig azt vezette, 1949-ben államosították. Utána

⁴¹ 66.: Bretner Sándor, 78 éves, nyugdíjas.

két hónapig nem dolgozhatott, a szokásos módon ellehetetlenült, nem kapott munkát, majd segédmunka következett, lassú helytalálás, először szakmunka, aztán irodista lesz, de „mindig is rossz kádernek számítottam”. Egy rossz kádernek nehéz volt álláshoz jutni, de már túl van rajta, nem néz hátra. Harcol a kárpótlásért, még pereskedik is.

A kárpótlással különösen nincs kibékülve, a több milliót érő gyár, felszerelés legfeljebb egy százalékát kapta meg, de fellebbezett. Nem tudni, mi lesz. A felesége is kért kárpótlást a szülők és az üzlet után. Úgy látszik csak jelentéktelen összeget fog kapni érte.

*Belenyugvás, elviselés helyett szembefordulás, lázadás*⁴²

Sok változatát találtuk az ellenállásnak, az ellenszegülésnek is, akik nem fogadják el azt az intelmet sem, hogy „a ránk mért sorsot belenyugvással kell elviselni”. A megaláztatást és szenvedést túlélő, vagy azt kikerülő emberek, akik valahogy kiküzdötték, kiügyeskedték magukat – sokszor életük kockáztatása árán – a közös sors elviselése alól, nem vetették alá magukat a kikerülhetetlennek tűnő végzetnek. Az egyik ilyen lázadó, mindig szembeforduló, „mindig igazságkereső” apa alakjának éles rajzát adta leánya, aki maga is könnyedebben néz szembe a múlttal.

A tanárnő saját apját úgy jellemzi: „Sokat ugrált az öreg” – amikor édesapját elvették munkaszolgálatosnak. „Szerencséje volt, mert már fölrakták volna a vonatra, amikor valahogy meglepett.” Később vidéken bújtatták. A második feleségével is ott ismerkedtek meg. „Valószínűleg ő segíthetett sokat a bujkálásában.” Majd életüket összekötik, és a kötés tartóssá válik. Olyan ember volt, akinek „mindig mindenben ott kellett lennie. Először nagyon hitt abban a kommunista világban, aztán nagyon kiábrándult. Ötvenhatban is ott ügyködött, meg is billentették utána. Vissza is esett nagyon. Nagyon nagyot esett. Mindig kinyitotta a száját.” „Apu nagy cserkész volt, még halála előtt is szervezett, szervezkedett, kiment hozzá a rendőrség, vagy a belügy, de azért nem vitték be kihallgatásra, mert már nagyon beteg volt.”

Töredék emlékek is felbukkannak az interjúban. Így például a bujkálóról, akik megmenekültek az elhurcolástól. Ketten is beszéltek a „bujkálás” emlékeiről. A kötelező sorssal szemben a menekülés útja volt: hamis papírokkal „dekkolni”, ha szerencséje volt, elrejtőzhetett keresztény vallási szervezetek védelmében, meghúzódhatott Pesten külföldi diplomáciai mentességet élvező, úgynevezett „védett” házakban. Van, aki büszke rá, hogy „nem hagyta magát, mint a birkákat vágóhídra terelni.” Vállalta a bujkálás kockázatait, és bízott abban, aki lehetővé tette az elrejtőzést. A többség számára nyilván nem adódhatott ilyen lehetőség: vidéken sokkal kevésbé volt erre mód, mint Budapesten, falun jóformán egyáltalán nem. A segítő emberek személyes

⁴² 27.: Balla Zsuzsa, 40 éves, tanár.

bátorságán múltott a siker és maga az elszánás is nagy vállalkozás volt, hiszen, aki zsidót vagy katonaszökevényt rejtegetett, az – az akkori statáriális rendelet szerint – „Azonnal felkoncoltatik!”. A félelmet a bátorság ellensúlyozta, a bátorságot a bizalom erősítette, az erőt a szolidáris emberek jelenléte adta.

Röviden beszél apjáról az egyik válaszoló, hogy Budapesten bujkált, „*nagyon megviselte az az idő, nagyon félt*”. A másik történetben egy fiatalasszony kislánykori emlékeit idézte fel. Öt-hat éves lehetett, amikor anyjával együtt apácnál bújtak a gellérthegi kolostorban. Kiabálásokra, rémült veszekedésekre emlékszik, hogy nem volt szabad sehová se kimenni, hangosan beszélni, vagy sírni. „*Amikor sírtam befogták a számát*” – mesélte. Egyszer egy nagy kabát – talán reverenda – alatt rejtegetve sűrű lövések között szaladtak vele valahova. Másik leánykori emléke, jóval a háború utáni időből: egy kis szobában laktak nagymamájával együtt. Az ágy alatt mindig ott volt a nagymama hátizsákja, mellette kellett tartania saját kis bőrdíkjét „*a legszükségesebbekkel*”, hogy ha jönnek értük, kéznél legyen minden, ne kelljen kapkodni. Minden éles csengetésre felrángatta a nagymama, gyorsan kellett öltözni, aztán a kis bőrdíjra ülve vártak. Várták, hogy mikor jönnek értük.

Kettős helyzetük miatt is különleges csoportot alkottak a zsidóüldözés idején a vegyes házasságban élő házaspárok. Négy olyan családdal találkoztunk, ahol a korabeli elnevezéssel „árja” családokba zsidó eredetű házastársak kerültek, illetve fordítva. Nem vallási alapon meghatározott „keresztény családokról” van szó, mert lehetett keresztény vallású valaki, de a származása szerint zsidó minősítést kapott. Az „árja párjának”, ha kitartott üldözött élettársa mellett, a zsidó sorsban osztoznia kellett.⁴³ A háború végén még jó papírokkal is nehezen lehetett megvédeni nemhogy egy egész családot, de még egyetlen embert is. Életveszélyessé vált bárkinek összekötnie magát házassága révén egy zsidó család sorsával. Aki *nem* zsidóként zsidók mellé állt, az „zsidóbérenc” stigmát kapott, és gyakran a zsidók végzetében kellett osztoznia.

A századfordulón a Monarchiában a vegyes házasságokat viszonylag szabadon köthették. Már beérett a zsidók asszimilációja, gazdasági és szellemi pályán magasabb karrierlehetőségeik is voltak. Ha valaki kitért, még magasabb állami posztokra is juthatott. A „vegyes házasságok” szélesebb körben elterjedtek, a házasságkötések közel ötöde volt ilyen házasság.⁴⁴ A Monarchia nemzetiségi területein – az antiszemitizmus ellenére is – a magyar hatóságok kedvezően ítélték meg a magukat büszkén magyarnak valló zsidókat, mivel a magyarok előnyére javították az arányokat.

Az első világháborúban hőstetteikért a zsidó származású katonák magas kitüntetések is kaptak, és kitérés nélkül is tiszti rangot érthettek el. A kitüntetettek közül

kerültek ki az úgynevezett „kivételezettek”, akik egy ideig mentességet élvezhettek bizonyos megkülönböztetések alól.

Az első világháború és a kommün után a korábban látens antiszemitizmus nyílt és erőszakos zsidóellenes uszítássá változott, ami már belülről is gátat szabott a vegyes házasságoknak. A kommün után fellépő jobboldali kurzus, a megcsonkított ország súlyos gazdasági helyzete, tovább rontja a vegyes házasságok esélyeit. Voltak még akkor is olyanok, akik a kimondott, kimondatlan megkülönböztetésekben tülemelkedtek, változatlanul kötöttek zsidó-keresztény házasságok, de már „ellenszélben”. A vegyes házasságokat rosszálló társadalmi ellenérzés után, később a törvény is tiltotta, a III. zsidótörvény az árja és nem árja felek közötti házasságot büntetendő cselekménnyé nyilvánította.

Amikor a zsidótörvények jogi erőre emelték a zsidóüldözést, egyesek kifejezetten mentési céllal nyújtották a kezüket üldözötteknek, házasságot ajánlottak zsidó származású nőknek, illetve összeházasodtak veszélyben lévő férfakkal. Ilyen lépések visszhangja valószínűleg nagyobb volt, mint az aránya, hiszen egyik oldalról, mint „botrány” erősítette fel a tiltakozást, míg a másik oldalon a bátorság gesztusa iránti rokonszenv miatt volt nagyobb a visszhang.

A vegyes házassághoz mindig két oldalról kellett a nyitottság vállalása. Hiszen a szoros vallási fegyelem kötöttségében élő zsidóknál ritka a házasság más vallásúakkal. Aki párjával mégis keresztény házastársat választott, ezzel elhagyta „ősei hitét”, szakított a vallási közösséggel, családját halottnak tekinti, és halottként is gyászolja meg. A keresztény egyházak pedig kikeresztelkedéshez kötötték a zsidókkal kötött házasságot. Tehát mindkét oldalon a teljes azonosulást várják el a felekezetek.

Forrása volt az is, hogy a zsidóüldözés ideje alatt többen életük kockáztatásával bujtattak zsidókat, ami gyakran bensőséges kapcsolatot teremtett. Az a feszültség és életveszély, amit az üldözött és védelmezője átélt, gyakran lobbant szerelemmé – vagy a hála változott szerelemmé, majd házassággá. Ennek indoka menekülés is lehetett

A ZSIDÓ VÖLEGÉNY ÁLTAL KÖTÖTT VEGYES HÁZASSÁGOK ARÁNYA AZ ÖSSZES ZSIDÓ HÁZASSÁG SZÁZALÉKÁBAN

Év	Budapesten	vidéken
1926–1930	17,4	7,7
1931–1935	19,3	9,3
1936	20,7	10,2
1937	19,7	9,0
1938	18,6	10,8
1939	15,2	6,7
1940	14,6	4,4
1941	15,1	5,8
1942	3,3	0,5
1943	5,0	n.a.
1945	27,6	n.a.
1946	15,7	n.a.

Forrás: Karády 1997: 289.

⁴³ Az adatok 90 és 120 ezer közöttire becsültek a nem zsidó vallású áldozatoknak a számát. (Karády 2003, Braham 1997.)

⁴⁴ Szél Tivadar: A budapesti házasságok. *Statistikai Közlemények*, szerk: Illyefalvi I. Lajos, 86. kötet, 4. szám, 227.

a zsidó élethelyzetből, bár már elmúlt a „vész”, és a másik oldalról keresztényi jóvátétel gesztusa is lehetett, szembenállás a korral, demonstratív bátorság, hogy „zsidóval köt házasságot”.

A vegyes házasságoknak kedvezett a második világháború utáni korszak. Minden háború, ha véget ért, általában nagy megkönnyebbülést hoz, feloldja a korábbi zártságokat, így a vallásiakat is. A szocializmus kezdete idején valóban nagyrészt feloldódtak a vallási és „faj” szerinti korlátok. Nem a zsidó és a nem zsidó hovatartozás szabta meg az elkülönülés alapját, új osztálykategóriák osztották meg az embereket, újfajta politikai kötelmek másfajta szegregáltságot teremtettek.

Vizsgálatunk során négy család történetében a házaspárok egyike zsidó származásúnak számított. Egyik történet a munkaszolgálatos édesapáé, akit későbbi felesége bújtatott (27.). Az alábbi drámai történet jellegzetes képet ad a korról.

Aki megmenthette volna férjét⁴⁵

Megmenthette volna a férjét – mondja – ha először a feljelentők, másodszor a zsarolók és harmadszor a gyávák nem akadályozzák meg. Őt személyesen nem érintette a zsidótörvény, a férje volt csak félszidó származású. Apja régi nemesi családból eredt, kereszténynek nevelték, anyja is kitért, de későn.⁴⁶ Keresztény felesége védettséget jelentett volna, ha a feljelentők nem akadályozzák meg a megmentését.

A feleség házastársának felekezeti hovatartozásról elmondja, hogy „mindketten katolikusok voltunk”. „Első dolga volt [megkérdezni], amikor megkért feleségül, hogy tudom-e hogy ő félvér. – Mondom: és akkor mi van?!”

„Hogy ő micsoda?!” – kérdezi az interjú készítő.

„Félvér. Hogy zsidó és keresztény szülőktől származik.” „Engem nem érdekelt. Bár külön engedélyt kellett kérni, hogy összeházasodjunk. Meg is kaptuk az engedélyt. Tehát a férjem katolikus volt. Mégis a férjemnek fehér karszalagos munkaszolgálatra kellett mennie, és pedig egy nagyon csúnya gesztus miatt. A férjem anyja csak a háború alatt keresztelkedett ki reformátusra, de az apa, az régi nemesi család [sarja]. – Ezt onnan tudom, hogy kénytelen voltam összeszedni az iratokat, ennek is oka és nehéz története van.

Közeli rokonom, aki az egyik igazgatónak lett a titkárnője, valamilyen oknál fogva ellenségemmé vált – háború után tudtam meg, amikor az iratokat megkaptam –, hogy ők a jobboldaliaknak és a nyilasoknak készítették egy kimutatást az irodai alkalmazottakról, ahol beírta énrám, hogy „tanúistványos” vagyok, holott nem voltam az. „Tanúistványos” – ez azt jelentette, hogy félig zsidónak számítok, nem kereszténynek. Na most az volt, hogy a férjemnek se kellett volna bevonulni, mert ha neki 'árja párja' van, ahogy

akkor mondták, akkor nem hívják be munkaszolgálatra. De mert ez a rokonom beírta, hogy félig így vagyok, ezért ő (mármint a férje) zsidónak számított, s a feljelentés nyomán behívták fehér karszalagosnak.”

[A férje 1943 novemberében lett munkaszolgálatos.] „A voronyezsi visszavonulásban részt vett – akkor voltam állapotos, a hetedik hónapban. Ez (a munkaszolgálatra való behívás) volt az ő legnagyobb bánata, a férjemé, hogy ő, aki kereszténynek nevelkedett, keresztény iskolába járt, ő tényleg vallásos volt, tisztességes, becsületes ember, megkapta az összes hátrányát a munkaszolgálatnak... amellet, hogy nagyon súlyos szívbaj is volt.”

Valakivel összeismerkedett, aki tudott segíteni. Összeszedte, és újra beadta az összes iratot, a férje papírjait és a sajátjait is, és kérte, hogy helyezték át a katonasághoz, kint a fronton. Igazolta a maga családját, hogy „négy nagyszülője makulátlan árja”, férje családjának eredetéről egészen 1790-ig visszamenőleg szerezte meg a papírokat az apai részről, ott rátaláltak a régi nemesi eredetére. „Én tudtam, hogy neki címeres gyűrűje van, nem hordta, nem használta az előnevét, szóval ő normálisan gondolkozott.”

A parancsnokságon – a papírok bemutatása után – elintézték, hogy áthelyezték a fronton, a Voronyezsi visszavonulás közben a katonákhoz. Amikor áttették a katonasághoz, karanténbe került, tifuszos volt, hazajött és itthon megint behívták, most már igazi katonának és kiment nyugatra. Nyugatról visszajött Sopronig, a soproni kórházban „ki tudták mutatni a tifuszt”, így felvették. Félt attól, hogy a katonakórházat a betegekkel együtt elvihetik az oroszok fogságba, ezt nem akarta. „Írt nekem, hogy próbáljuk megszöktetni. Akkor én lementem Sopronba. Szörnyű élmény volt, mert akkor jöttek Auschwitzból az emberek haza. Az embertelen volt, még látványnak is. Nem sikerült megszöktetni. Ő nem mert eljönni. Sopronban voltak barátaim, akik megtagadták a segítséget. Nem voltak hajlandóak segíteni.

Erre hazajöttem, és az öcsém ment ki érte és ő hazahozta.

Volt egy valaki, aki feljött és elkezdett zsarolni bennünket – ez már háború után volt –, hogy följelenti a férjemet, a katonai, nem tudom, milyen parancsnokságon, hogy megszökött a soproni kórházból. Naponta felkeresett a munkahelyemen, meg a lakás előtt is várt, és akkor pénzt kért és ruhát, meg mindent. Szóval borzalmas időszak volt. A férjem elköltözött otthonról, mert szörnyen félt, és ez engem gyötört. Borzalmas korszak volt.”

Az már csak rövid intermezzo, hogy amikor a férje az anyjához utazott vidékre – akinek még az üldözés ideje alatt sárga csillagot kellett volna hordani, de elbújtatták, hogy ettől megvédjék, amikor megszűnt a veszély, érte mentek. De ameddig ott voltak, az alatt elfoglalták a házukat, lakásukat. Mikor a front levonult, nem volt hová visszamenni, mert az új lakók nem engedték be őket. Ez már nemcsak a „félszidók” szabad kifosztása idejében történhetett meg, hanem a háború utáni „igazságtételként” is, hiszen a megmentett férj horthysta frontkatona volt, a feleség pedig nagypolgár. „Aki ezt tette – mondja az asszony – az illető ma egy kemény III/III-as lenne, ha nem ment volna el.”

⁴⁵ 24.: Gálffy Zoltánné Tócsa Veronika, 78 éves, nyugdíjas.

⁴⁶ Csak a házasságkötés előtt kikeresztelkedettek vonatkozott mentesség.

A férjet, már a házasság előtti vizsgálatkor is figyelmeztették, hogy veszélyes szívbetegsége van, ami bármikor kiújulhat. A háborúban, illetve a munkaszolgálatban szerzett betegségei következtében, két év múlva meghalt.

Élete párját, minden küzdelem ellenére, az elviselt bántalmak következtében súlyosodó betegség miatt elveszti, mégis egyenes derékkal folytatta életét. Talpon maradt, két gyereket egyedül neveli fel, iskoláztatja, „osztályidegen származását”, „jobboldali”, úgymond „horthysta” kötöttségeit, ahogyan polgár voltát is mindezek után, egy életen át béklyóként cipeli. Mindkét gyereke, igaz némi meghurcolás után, értelmiségivé válik, majd az unokája is, bár az sem könnyű úton.

A kérdés az, hogy hogyan volt folytatható a korábbi élet, a sok aljasság, üldözés, a mindentől való megfosztás után? Továbbvitte-e és vajon tovább is terhelte-e a következő nemzedéket a szülők megélt traumái, közvetlenül átadott vagy éppen eltitkolt terhei?⁴⁷ Az elvesztett társadalmi hely visszanyerése, a megsebzett lélek gyógyulási folyamata nehéz feladat a vészidők elmúltával is.

A hivatalos diszkrimináció és üldözés megszűnése nagy változást jelentett. Visszakapták emberi jogait, köztük a munkához, tanuláshoz való jogot: folytathatták korábban eltiltott szakmájuk gyakorlását a mérnökök, orvosok, jogászok, tanárok. A háború előtt az egyetemekről kizárt zsidó fiatalok – és a kitiltott, már nem is annyira fiatalok – a háború után „túlkorosan” is jelentkeznek az egyetemekre. Szívós munkával leküzdik elviselt hátrányaikat, átsegíti őket a lendület, a tudásszomj s a tudat, hogy vége a megkülönböztetésnek.

A kívánt emberi egyenjogúság beteljesedik, most már nincs megkülönböztetés zsidó és nem zsidó között. Viszont újfajta egyenlősítés érdekében néhány év múlva ismét léket kap az egyenjogúság: ki a tulajdonos, ki a nincstelen, ki a kizsákmányoló és ki a kizsákmányolt. A tulajdon kisajátítása „a nép nevében” történik. Az osztályozás már nem faji, nem vallási alapon, hanem az osztályhelyzet és politikai hovatartozás szerint történik. A tulajdonos osztályidegen: tulajdontól, otthontól, lakástól, háztól, műhelytől, szakmai rekvizitumoktól meg kell fosztani őket, mert így kívánja a „szocializmus építésének érdeke”. A helyi erők harcossága és egyéni ízlése szerint ez némi változatossággal zajlott: volt, hogy megsebzéssel és meghurcolással járt együtt a „köztulajdonba vétel”, volt, hogy egyszerű, bürokratikus módon vitték keresztül. Sokuk számára a tűrő- és állóképességük próbája volt, hogy öt éven belül immár a második megfosztást hogyan éltek meg.

A kérdezett zsidó származású családok mintegy a felét érintette a tulajdonuktól való megfosztás. Akiknek nem volt vagyonuk, azoktól nem lehetett mit elvenni, azal éltek tovább, amijük volt – tehát hogy nem volt semmijük. Továbbadták kettős vágyaikat a gyerekeknek, hogy azért emelkedjenek magasabbra náluk, de továbbadták a félelmeiket is, hogy nem szabad nagyon kiemelkedni, mert az „rossz vért szül”.

A rejtőzködés – nem szabad a sorsot kihívni maguk ellen – nemzedékeken is átnyúló gyakorlattá vált a szerény létezőkrekvések horizontnélküliségében.

Külön elemzést kívánna a tulajdon és birtoklás viszonyának változása ezeknél a családoknál a múlt félszázad során. Változott a viszony a mérhetetlen emberpusztulás idején, a háborús sokk után. A haláltábor megrázkódtató élménye sokuk számára elvette a jelentőségét a hajdan birtokolt tárgyaknak, értékeknek. A törekeny élet megbecsülése került a birtoklás elé, és velük vesztette el értelmét a tulajdon is. Áldozattételnek ajánlották sokan a megmaradt életért.

Egy Tanító így intette a zsidókat: *„látjátok, íme, nem szabad, hogy az embernek több vagyona legyen, mint amit a fejében, a szívében hord. Legfeljebb ami még a kezében elfér.”*

Tudatosan léptek fel tulajdonellenes meggyőződésükkel a kommunisták, köztük azok is – akik már a háború előtt – utána még inkább – elvi alapon fordultak szembe polgári szüleikkel, származásukkal, osztályukkal. Helyeselték a kizsákmányolás felszámolását, az egyenlőséget, a köztulajdont, a kollektív eszméket és a kommunisztikus elképzeléseket.

Korántsem volt azonban általános se a magántulajdon-ellenesség, se az iránta való közömbösség. A szocializmusban felnőtt, polgári tulajdont sosem ismert fiatalok vallomása tanúsítja, hogy nem értették a nagypapa, nagymama sírámaival elvesztett tulajdonuk miatt. *„Sokat neveltünk a nagyszülőkön, hogy miért olyan fontos nekik az a cukrászda, hogy még munkásnak is visszajárnak oda, ami hajdan az övék volt. Minek?”*

Ahogy a rendszerváltás után, a szocializmusban felnőtt, a tulajdontól való megfosztást át nem élt középnemzedék tagjai közül többen hallani sem akartak kárpótlásról, vagy arról, hogy visszaszerezzék szüleik tulajdonát. A magántulajdonosi gondolkodásba nagyobb természetességgel érkező „unokák” számára azonban ez az elutasítás volt érthetetlen: szüleik ellenállásában a tulajdonnal szemben a szocialista elvek továbbélését gyanították. A tulajdonellenesség felső követelménye mintha bensővé vált volna. Valamiért rögzült a tulajdontól való ódzkodás, szégyen, titkolás, talán vétek is. Ahogyan a szülők hajdan értetlenül nézték a nagyszülők szomorúságát tulajdonuk elvesztése miatt, olyan értetlenséggel nézték saját gyerekeiket, a volt tulajdonosok unokái a tulajdont tagadó, sőt egyenlőséget hirdető felmenőiket.

Egészen más a viszony a tanuláshoz. A tanultság – a zsidó származású családoknál – ott is fontos követelmény, ahol ezt nem teljesítik be. A háború előtt és után gyakorlattá válik, hogy *„olyan kenyeret kell a gyerek kezébe adni, amivel mindenütt, mindig lehet valamit kezdeni”*. Olyan szakmát is tudni kell, ami a diszkrimináció ellenére használható. A tudás érték ugyan, de a tudás kihívás is – magyarázták – ha olyan képviseli, aki nem tetszik a magasabb hatalmaknak. Ezért kell a *„használható szakma”*, gyakorlati tudás, kézművesség: varrás, kertészet, szabóság, asztaloság, autószerelés stb.

A tanulás fontosságára mutat az iskolázottság emelkedése: a bemutatott tizenkét család közül kilencben növekedett a második és a harmadik generáció iskolázottsága, és szakmailag konkrétabbá, biztonságosabbá vált pályaválasztásuk is.

⁴⁷ Lásd erről bővebben: Virág Teréz 1997, 1998.

A megpróbáltatások nemcsak megtörttek, hanem meg is edzetek sokakat közülük. Ha az ember alatti léthelyzet után („*Hát ember ez?*” – Primo Lévi könyvének alapkérdése a megsemmisítő-tábor túlélése után), mégis talpra tudtak állni, az az elpusztíthatatlan életerő feltámadási képességét mutatja. Minél mélyebbre taszították őket, annál nagyobb belső felhajtó erő kellett a túléléshez, és a továbbfolytatáshoz. A küzdőképesség alkalmazkodás is, tanult nemzedéki tapasztalat is lehet, a változás szükségessége serkenti, a kényszer teremti. A „*ne hagyd magad*” „*ne add fel*” „*tartsd magad*”, „*tarts ki*” – sokszor elhangzó szülői biztatása, arra a tapasztalatra épül, hogy semmit nem adnak ingyen, mindenért meg kell dolgozni. Bizonyítási kényszer is: fontossá és/vagy hasznossá kell válni, hogy nyilvánvalóvá tegye: nemcsak annak árt a kirekesztés, akit ért, hanem azoknak is, akiket megfosztottak attól, amit a kirekesztettek adni tudtak volna.

Amikor a „*zsidó sors*” külső súlya nem terheli már az életet, nem különíti el sorukat a hasonló társadalmi helyzetű emberektől, a tulajdontól „megszabadítva” belenőnek a szocializmusba, tanulással, szakmaszerzéssel teremtenek helyet maguknak. Többen feljebb lépnek, mint a szülei voltak, és csak az elbeszélésekből tudják, hogy „*honnan is kerültünk ide, milyen magasból, milyen mélységből vagy pokolból*”.

Bár végbemegy a társadalmi kiegyenlítődés, sőt kiemelkedés, de még három generáció után is megmaradnak a megrázkódtatások, a lelki traumák, a kapott lelki és társadalmi sebek. Továbbra is megmarad a megrendültség, kétség az élet biztonságában, megmarad a félelem a megjelöléstől, a kirekesztéstől. Megmarad az elbizonytalanodás az emberi együttérzést illetően, a gyanakvás az emberi szolidaritásban. Az a fajta rejtett félelem él tovább, ami minden kis jelzésre, az új fenyegetések nyomán feléled. És bizony vannak, akik – nem mindig érthető okokból – élesztik.

Ütelágazások, eltérő válaszok és választások

Ennek a néhány családnak az útja nyilván nem mutatja meg mindazokat a lehetséges választásokat, amelyeket egy szélesebb merítésű kutatás nyomán meg lehetne rajzolni. Mégis sokféle magatartás, döntés és mentalitástípus írható le ebből a – voltaképpen – kevés esetből. Közel azonos szociológia helyzetből és hasonló traumák után, más és más irányba vezethetnek az életutak a – sokszor nem is tudatosan – választott értékek nyomán. Az utak néha eltávolították és szembe is állították egymással a sorscsepások idején még összetartozó embereket. Minden kényszerpálya kötöttsége ellenére is volt választási lehetőség, valóságos és szimbolikus is. Először is térben, hogy hol éljenek, hol legyen „az” otthon. Mennyire lehet itthon az otthon?

Majd a társadalmi hovatartozás vállalása, egyáltalán a „valahová tartozás”-é. Választás, ami lehetett a politikai utak és csoportok között is – amíg nem vált teljesen dichotommá a kötelezően követő és a vállaltan szembenálló magatartás. Ahogy a zsidók többsége számára nem volt választás kérdése, hogy a háború után a bal vagy jobboldalhoz kapcsolódjanak. A túlélő időszak a jobboldaliságot a németbarátsághoz és

a zsidóüldözéshez kötötte. Választani lehetett a hatalmi dimenzió terén is, hogy az átéltek után hatalmat akar-e, vagy a hatalomtól távol, attól függetlenül akar-e élni? Választást a „benne-létben”, vagy a kívülállásban, a politikusság és az apolitikusság fokozatai között. Magatartásukban is elkülönült egymástól a rejtőzködő, menekülő, vagy éppen a cselekvő, szembeszálló, a harcos vagy a megbékélő. Az emlékező, emlékeztető és a felejtő, felejtetni akaró.

Elváltak az utak a vallás vállalásában, a zsidóság vállalásában, és a magyarság vállalásában is. Így változhatott a „mivel és kikkel azonosulni” kérdése az önzonosság választásában, és tartalmában is. A történelmi- és helyzetváltozások akkor is, azóta is újabb válaszra kényszerítettek.

Az osztály-hovatartozás, osztályhűség és osztályidegenség, a világnézeti elvek és a kommunista hatalomhoz való viszony lett az éles megosztás alapja. Akik korábbi polgári, nagypolgári életüket folytatták – volna – amikor a magántulajdon kisajátítása megtörtént, most már a kommunista üldözéssel szembesülhettek, az „osztályellenességként” vagy „kispolgárként” való megbélyegzéssel, többieket közülük kitelepítették, nem sokkal az után, hogy a deportálásból, munkaszolgálatból hazaérkeztek. A kelet-európai abszurditás szerint, az a kommunista rendőrség végezte a kitelepítésüket, amelyben ott voltak a munkaszolgálatból megjött vagy megölt fivér bajtársai is. Ezek még be nem gyógyult sebeket szakítottak fel, felidéztek az 1944-es elhurcolást, még ha nem is járt azzal a következménnyel. Egyikük, bár Pesten bujkálva „*megúsza a gettót*”, alighogy megtért otthonába, vagy sikerült új otthont kialakítania, nemcsak elveszik mindenét, de még el is viszik.

Új menekülési hullám indult ekkor, a negyvenes évek végén. Akik tudták és akarták, még elhagyhatták az országot, mondván: „*itt nem lehet élni, náciak vagy kommunisták, egykutyá, gonoszítottak elöl menekülni kell*”. A kommunisták olyanok, vagy még rosszabbak mint a fasiszták voltak – állították egyesek – mert azok pusztulást ígértek és azt is hozták, emezek szabadságot ígértek, az ígéret földjének reményével biztattak, és pusztulást hoztak – sok embernek.

De választani lehetett az azonosulást és felülkerekedést a kommunistákkal együtt. A radikális társadalomátalakítás azokat vonzotta, akik a társadalmi igazságtalanságra különösen érzékenyek voltak, és a szegények, elnyomottak sorsával azonosultak. Egy ideig a kommunista út nyitva volt a hajdan vagyonos zsidó polgároknak, illetve leszármazottaiknak is, akik meg hasonlottak saját osztályukkal – beleértve a saját szüleiket, családjukat is. A baloldaliságban látták eszméik beteljesítését, a társadalmi igazság evilági megvalósítását.

Fontos kérdés, hogy miért vonzottak a kommunista eszmék többieket már a háború előtt, a később üldöztetést elszenvedett zsidók közül. A messianisztikus megváltásanokhoz való kötődés, az elnyomottságból és üldöztetésből eredő érzékenység magában hordozza az elnyomottak iránti szolidaritást. A polgári társadalmak akkori liberális és demokratikus berendezkedése nem adott megoldást sem a társadalom megosztottságára, sem a szegénység problémáira, és nem tudott kellő erővel szembefordulni a fenyegető náci világuralmi törekvésekkel és a zsidóüldözéssel sem. Von-

zó volt, hogy a kommunista eszmék nem tesznek különbséget ember és ember között, se faji, se vallási alapon, hogy egy igazságos társadalom ígérését nyújtják, és bízni lehetett abban is, hogy a szellemi képességek megbecsülése alapján a racionalista társadalmi programok meg fogják oldani az addig megoldatlan nagy társadalmi- és világ gondokat. A programok harcos beváltása aztán éppen azt ásta alá, aminek megoldását ígérte.

A kommunizmus eszméje és – a háború után a Szovjetunió elzártsága miatt még nem látható – társadalmi megvalósulása világszerte sokak számára kíváncsi alternatívának tűnt. A nyugat-európai értelmiség jelentős része ugyanebben a hitben élt. A történelem nagy csapdája, hogy a náci világhuralommal szemben a szabadulás útjának sokak számára a kommunista rendszerek mutatkoztak. Utat kínáltak és gyógyítottak korábbi félelemmel, a fasizmussal szemben, és a megvalósulásukkal új félelmeket generáltak, újfajta kiszolgáltatottsággal.

Nem volt egyértelmű a megkérdőjelezett zsidó származású emberek viszonya a Szovjetunióhoz. Többen említették, hogy az életükért köszönettel tartoztak annak a Szovjetunióknak, amelyik óriási veszteséget szenvedett el a második világháborús győzelemért, és az életben maradásukért. Nem is csupán a később kiderülő sztálinista bűnök fordították el a rokonszenvet a szovjetektől, mert már a háborús élmények is megnehezítették a hála és a félelem kettős érzésének összehangolását. Bámulatos volt a szovjet katonák hősiessége, ahogy a hitleri birodalom ellen harcoltak. De megjelenésük traumatikus élményei kiheverhetetlenek az életükért hálás emberekben is: a táborokban – a már nőknél alig mondható – asszonyok, lányok megerőszakolása, a haláltáborok életben maradt emberi roncsainak ellátatlanul hagyása. A frontról hazafelé tartó, a németektől és sokszor a saját tisztjeiktől meggyötört frontkatonák, a halálra kínzott munkaszolgálatosok hadifogságba hurcolása. A hadifogság alig elviselhető büntetőtábor jellege. A front átvonulásakor az órákért, értéktárgyakért, asszonyokért elkövetett erőszak szegélyezte a nagy felszabadítók útját. Kegyetlen kegyetlenség volt ez, a hála érzése mellett az iszonyat.

Az egyik család története ezt jól világítja meg: két szép fiú volt a családban, tizenkilenc és huszonegy évesek. Az idősebbik Mauthausenban pusztult el. A fiatalabb elmenekült a munkaszolgálatból és egy parasztcsalád bujtatta. A front a tanyánál volt, amikor az orosz katonák meg akarták erőszakolni a család fiatal leányát. A bujtatott munkaszolgálatos meg akarta menteni tőlük. Az egyik orosz katona, felszabadulása pillanatában lelőtte.

A jobboldali politikával szembeni félelem tovább él még a második generációban is, mind a mai napig. A rendszerváltozással felszabadultak az indulatok, a mindenkinek megnyíló szabadságban előkerültek a régi jobboldali rekvizitumok, a jól ismert szimbólumok ismét láthatóak, a képviselők ismét hallhatóak, felújult sokakban a védtelenség érzése. Egyikük megfogalmazása szerint: „jobb a szabadság, hogy mindezt kimondhatok, de nem érzem, hogy ki is védene meg.” (21.)

A következő elválasztó lépés: az 1956-os forradalom ideje. A kommunizmus eszméjét megvalósító torz társadalmi rendszerből, a sztálinizmusból való nagy kiábrándulás

megrendítette – már azok egy részét, akik hittek benne. A rendszerben való csalódás vagy a kitartás mellette – okozta a következő hasadást, ami megosztotta az azonos eszmei alapról induló embereket. Akik megrendültek, amikor nyilvánosságra kerültek a sztálinista és rákosista bűnök, a szembefordulás a törvényteleniségekkel, az elhatárolódás a sztálinista módszerektől, ez a kritikai-ellenzéki hullám a forradalomig vezetett. A forradalom „tisztító vihára”, ugyan sok egymásnak ellentmondó szellemet keltett életre, de közös volt ezekben, hogy katartikus szembesítést kívánt az ötvenes évekkel, a kommunizmus tetteivel és bűneivel. A szembenállás gyökere is sokfelől indult, és sokfelé ágazott el, volt, aki jobb szocializmust akart, volt olyan, aki egyáltalán nem akart semmiféle szocializmust. Volt, aki a magyarság megszabadulását remélte az oroszok kiűzésével, és igazi nemzeti szabadságharcba kezdett, voltak olyanok is a zsidók között, akik megijedtek a forradalom során kifejeződő antiszemita megnyilvánulásoktól, és bár kívánták, de aggódtak is attól, hogy mi lesz velük, ha kimennek az oroszok. Volt, aki a világnak ezen a térfelén már nem remélt semmit, és oly messzire ment Európától, amennyire csak tudott.

A 200 ezer emigráns útja sokfelől-sokfelé vezetett. A politikai menekülteken kívül sokan mentek el innen azok közül is, akik nem láttak jövőt, nem láttak megoldást. A megtorlás nagyon kemény volt. (Lásd: Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.*) A menekülők közül sokan jól mérték fel azt, hogy mi is várhat rájuk.

A politikai hova állás, a forradalom után restaurálódó rendszer, az eszmék és a kiábrándulások, a hatalom viszonyában a hűség vagy ellenzékiesség mellett újra megfogalmazódott a kérdés: a zsidó és magyar identitás kérdése.

Az identitás kérdése: mihez kötődjön, és mitől különüljön el? Választás a magyarság, a magyar zsidóság, a nemzetközi hullámok, kelet és nyugat identitáskínálatai között. Azonosulás kulturális, vallási, származási alapon, vagy elkülönülés, az identitás elhallgatása, eltitkolása.

A politikai utaktól függetlenül, kétfajta ellentétes habitus jellemezte az üldöztes után itthon maradtak életét: egyik út a „beolvadás” és eltűnés a többiek között, semmivel sem hangsúlyozni a különbséget. Másik út éppen a különbözőség fenntartása. A megalázottság és megkülönböztetés tapasztalata sokakat arrafelé vitt, hogy beolvadjanak környezetükbe. Ne tűnjenek ki, és ne tűnjenek fel, ne legyenek „mások”. Ez az egyik védekező mód az élet folytatása érdekében.

Ezzel ellentétes választás volt, hogy mindazt meg kell őrizni, ami megkülönböztette a zsidóságot: a vallást, a szokásokat, a kultúrát. Ez a hűség a különbséghez, a „massához”, az elkülönültség megőrzése, az identitás és a zsidó vallás folyamatos megtartása érdekében történt. Akik ezt az utat választották, ezzel a különválás minden következményét is vállalták. Vallásgyakorlásban, ünnepek megülésében, a társadalmi kör behatárolásában. Ezt a magatartást nem volt könnyű megőrizni a szocialista időkben. A megőrzött függetlenség a bekebelező kisajátítással szemben védelmet jelentett, amihez a hagyomány adott öntudatot, a hagyomány szellemi értékeinek védelme. Az indok: az évezredekken keresztül elviselt üldözések ellenére a fennmaradás ereje.

Az önazonosság-keresés és a csoport-összetartozás egyáltalán nem csak „zsidó kérdés”. Csak élesebb helyzetek ismeretében lehet megfogalmazni. A látható választások mellett, ott vannak azok a belső, sokszor rejtőzködő választások, hogy ki, merre kereste identitását. Mennyire találtak támaszt a vallásban, a zsidó vagy keresztény vallásos közösségekben, vagy csupán annak tudatában, öntudatában. Vagy éppen a meghatározott zsidó jegyeitől való elhatárolódásban, ami más azonosulás kereséséhez vezetett. Volt, hogy inkább a magyarság vált az önazonosság választott útjává, máskor a világ nagyobb szellemi áramlatai vonzzák a közösségalakítókat, van, amikor a haza tágabb térségében, a kelet- vagy közép-európai identitásban kap kifejezést. Máskor politikai elkötelezettség vagy morális felelősségvállalás oldja fel és köti meg a választást. Találhattak új identitást – aki erre kereste helyét – újraélhető polgár voltuk fellelésében, de újraélhetővé vált egy új-baloldaliság feltalálásában is. Azt találtuk, hogy mindenképpen fontossá vált valamilyen összefogó erő. Léphetnek a konzervatív szemlélet felé is, ha a jobboldali út látszott biztonságos támasznak. Éles utélagazást jelent a vallás: hogy önazonosságukat a vallásosságban találják meg, vagy éppen ellenkezőleg, a szabadon, kényszer nélkül vállalt gondolati szabadelvűség adja az eszmei talaj biztonságát. Ki-ki kötődhet új mítoszokhoz, de új racionalitáshoz is. Nincs egyféle séma, de még kétféle sem. Sokféle módon juthatnak az emberek támaszhoz és erőhöz, biztonsághoz. A rendszerváltozás után nyíló sokféle emberi szabadság választható útjai úgy szaporodtak, ahogyan a korábbi kényszerek megszűntek és feloldódtak.

A zsidó önmeghatározást ma is polarizálja két ellenirányú erő. Az egyik egy pozitív töltésű, a másik negatív taszítású. Aki zsidóságra büszke – itt a cionizmus szerepe különösen új fényt-árnyékot kap – az erősíti öntudatát, és a kelet-európai asszimilációt tartja a legnagyobb zsidó bűnnek vagy hibának. Azt a felolvadást, amely szerintük „egyenesen vezetett a gázkamrákhoz”, az asszimilációt pedig a „gyilkosokhoz való dörgölözésnek” tartják. Ez az ősi, a diaszpóra óta tartó vita most megint fel lángolt, az újra és újra üldözött zsidósághoz.

A másik nyomás, ami zsidóvá teszi még az ettől ódzkodókat is, a kívülről áradó gyűlölet. Ez a mostanában újra felcsapó, olykor politikai erővé váló antiszemitizmus, új – néha rejtett – nyelvi formákba önti a régi sztereotípiákat, új vádakot kreál, és régi vádakot éleszt fel, zsigeri ösztönökre épít, és sokféle negatív érzelmeket fordíthat a gyűlölet kiélésére.

A gettót be lehet zárni kívülről is, de belülről is. Minden idő megteremti a kornak megfelelő zsidógyűlöletet. A napi politika, vagy a politikai erők jól hasznosíthatják minden időben a lappangó, de nyílt, sőt militáns is alakítható antiszemita érzelmeket.

Bármelyik út választása jól hasznosítható sztereotípiákat ad a „zsidózás”-hoz. Vélemények, mítoszok és hiedelmek, megkövesedett sablonok sora idézhető – és a válságokban idézik is – amelyeket jócskán táplál előítélet és vád: 1945-ben „minden zsidó elment, mert a zsidó hazátlan”, „mindegy neki, hol él, ahol a pénze ott a hazája”. Vagy ellenkező állításra is kész a válasz, a már idézett sztereotíp szöveg a háború után:

„többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek”, akik pedig hazajöttek, azok ismét felülkerelkednek és „eltorlaszolja az utat az egészséges magyar elemek előtt”.

Minden oldal megtalálja a maga érvét: ha antikommunista volt az érvelő, nyilván adódott, hogy minden zsidó kommunista, hogy a kommunizmus a zsidók bosszúja az elhurcolásukért és megaláztatásukért.⁴⁸

Ha kommunista keresett zsidóellenes érveket, kézenfekvő, hogy osztálygyűlöletbe ágyazza antiszemitizmusát: hiszen „minden zsidó burzsoá, bankár, tőkés, bérlő, rohadat kizsákmányoló, pusztuljanak az osztályidegenek”. Az már inkább az ötvenes évek hivatalos hisztériakeltésének fejleménye volt, hogy a zsidók igazi és feltételezett nemzetközi „fajtestvérei” kapcsolataik révén könnyen válhattak a „nemzetközi imperializmus ügynökeivé”. (Lásd még a mai ervek között újjászületett „New-York–Tel Aviv tengelyt”).

Ahogyan az ötvenhatos forradalommal szemben újra használható uszító érv volt a zsidózás, amelyet a forradalom előkészítői és egyes vezetői ellen lehetett fordítani a forradalom leverése után a tömegszimpátia megnyerése érdekében. (Lásd: Marosán több beszéde munkásgyűléseken).

Politikai érvekhez mindig alkalmas volt valamelyik éppen kész formába öntött, kézre eső előítéletet előhúzni. Lehetett velük az indulatokat táplálni, segítette az érvelés meggyőző erejét, ha az éppen esedékes ellenfelet – ellenséget – még zsidónak is lehetett minősíteni. Nincs szükség nagy szellemi invencióra az újrászerveződő szélsőjobboldali szervezetek antiszemita, populistá érveihez, félévszázad kidolgozott készlete bármelyik gyűlöletkeltő állásponthoz hasznosítható.

Sok vita folyt a rendszerváltás után is a zsidó neurózisról, a túlzott érzékenységről. Tapasztalataink szerint sokkal általánosabb, mélyebb érzésről beszélhetünk. A traumatizáltság beeszi magát a tudat legmélyére, és zsigeri félelemmé válik. Hangok, másnak közömbös jelek kirobbanthatják a felejtés vékony rétege alatt továbbélő rettegést. Ami megtörtént, lehetetlen, hogy megtörténhetett. Ami elmúlt, nem lehet, hogy teljesen elmúlhatott. Csupán egy kis jelre az egész élmény felszakad, a sebek felületi érintésére is sokszor felelevenedik a régi sebzettség égő fájdalma.

A rengeteg rémes üldözés közül, ami a világon történt és folytonosan történik, a holokausztban elkövetett bűnöket és borzalmakat tarták fel a legalaposabban. A sok millió meggyilkolt áldozathoz képest a kevés életben maradt tanúsága, a tömeggyilkosságok dokumentumai sok forrásból gyűjtötték a bizonyító anyagokat. Maradandó élményt és rémületet keltve, lelkifurdalást, vagy legalábbis lelkiismereti elszámolást, bocsánatkérést remélve. Nemcsak a szörnyű múlt felmutatása miatt, hanem hogy ne történhessen többet hasonló a világon. A vigasztalan tapasztalat szerint viszont, amíg az egyik oldalon az átélt szenvedés még mindig eleven, az ellenséges „másik” oldal vagy bagatellizálja, vagy el se fogadja, el se hiszi, hogy ami megtörtént, megtörténhetett. Vigasztalan azért is, mert nem igazolódott az a remény, hogy „soha többet

⁴⁸ Ennek példája az a nézet, hogy az ÁVO a zsidók bosszújának aljas és rettenetes eszköze volt.

ne történhessen hasonló". Azóta is, felsorolhatatlan sok esetben üldöztek ártatlan embereket, milliókat pusztítottak el, vagy milliós számmá növekvő százazreket gyilkoltak le Európában, Ázsiában, Afrikában, etnikai, vallási-politikai alapon. Tízezrekről tudunk, akiket elpusztítottak Boszniában, ezreket gyilkoltak meg és százazreket kényszerítették menekülésre Chilében és Argentínában. A kelet-európai sorsok megértéséhez, különösen, ha az eltérő elvi és osztályalapon építkező diktatúrák, elnyomási módok és üldözések változatos rémtetteit akarjuk megismerni, s egyben a túlélés képességéről is gyűjtenénk tapasztalatot, s ugyanakkor keressük az ehhez szükséges lelki forrását – mindehhez a zsidóüldözés és utóélete adhatja a legsűrítettebben a tapasztalatokat. Nemcsak azért, mert nehéz elfelejteni azt, ami történt, hanem mert mai napig vitatott maradhatott mindaz, ami és ahogyan megtörtént. A mai napig él a szenvedés és él a kétség a szenvedés megtörténtében. Él a vád és él a bűnösök ártatlanságának hiedelme, vagy felelősségük kisebbsítése. A holokauszt a század rémtetteinek sűrített tanulságát hordozza. Ismerete nemcsak lenyomatót ad a korszakról, hanem az emberirtás, egész népek megsemmisítésének mechanizmusát demonstrálja. Ahogyan a gyűlöletre épített mozgalmak hatalommá (birodalom) alakulnak, az irracionális szenvedélyek emberirtássá fajulnak, ahogy a rémeszmék magasszintű szervezettséggé válnak. Tanulsága akkor is érvényes, ha nem zsidókról van szó, ha más vallás, etnikum, hovatartozás miatt, más kisebbség üldözése történik éppen. Ez a megrázkódtató huszadik századi tapasztalat a gyűlöletek mozgósításának és szerveződésének anatómiája, muníciót adhat, talán védelmet is az emberellenes irtóhadjáratokkal szemben.

Magyarország második világháborús embervesztesége

Nem lehet megérteni a háború utáni időket, ha nem tudunk azokról az emberveszteségekről, amelyeket Magyarország a második világháborúban elszenvedett. A 14,5 milliós lakosságból 900 ezer–1 millió 70 ezer fő pusztult el⁴⁹, és legalább fél millió embert érintettek a háborút követő kényszerű menekülések és kitelepítések.⁵⁰

A háborús veszteségekről szóló publikációk számadatai között jelentős eltérések találhatók. Ezt részben a háború előtt és alatt bekövetkező határváltoztatások, különböző áttelepülések, és a nyilvántartások hiánya magyarázza. Annyi azonban bizonyos, hogy Magyarország a háborúban részt vevő országok közül arányait tekintve a legsúlyosabb veszteségeket elszenvedők között volt. Az anyagi veszteséget tekintve elpusztult az 1938. évi nemzeti jövedelem több mint ötszöröse, a nemzeti vagyon kb. 40 százaléka.

⁴⁹ Romsics 2003: 270.

⁵⁰ Tóth 1993: 116.

MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS EMBERVESZTESÉGE

Katonai veszteségek

A Honvédelmi Minisztérium szerint az 1944. október 31-ig elszenvedett katonai veszteségek 256 ezer főt tettek ki, ez tartalmazta az elesett, sebesült, eltűnt és hadifogságba került katonákat is. Az ezt követő két év veszteségeinek nagyságrendjét ugyanakkor csak becsülni lehet. Ungváry Krisztián ezt 1944-re 181 400, míg 1945-re 615 ezer főben adja meg (Ungváry 2004: 479). Ez utóbbi szám jelentős részét a hadifogságba elhurcolt katonák teszik ki.

Kétségtelen, hogy a magyar királyi honvédség legsúlyosabb veszteségeit a 2. hadsereg szenvedte el. A teljes veszteség hozzávetőlegesen 125 ezer főre tehető, amelyből 45–50 ezren elesetek, körülbelül ugyanennyien megsebesültek, míg a hadifogságba kerültek száma 28 ezer fő körül lehetett (Bús–Szabó 1999: 23).

Súlyos emberáldozatokat követelt a hadseregtől Budapest ostroma is, amely során a magyar veszteség kb. 55 ezer főre tehető, amelyből az elesettek száma 17 500 fő volt (Ungváry 1998: 293, 305).

Mindezek alapján a magyar katonaság veszteségei tág határok között határozható meg: Stark Tamás 100–180 ezer, Ungváry Krisztián 110–155 ezer hősi halottról ír.

Zsidó áldozatok

Az 1941-es népszámlálás összeírása alapján, tehát a megnagyobbodott területen, 780–820 ezer fő tartozott a zsidótörvények hatálya alá, bár jelentős részük nem volt zsidó vallású. Stark Tamás vizsgálatai szerint, a különböző becslések alapján a zsidóság magyarországi áldozatainak száma 440 ezernél több, de 550 ezernél kevesebb lehetett, így összességében 270 ezer és 340 ezer között lehetett a túlélők száma. A túlélők számát Stark a Budapesten felszabadultak, a deportálásból visszatértek, illetve az életben maradt munkaszolgálatosok száma alapján határozta meg (Stark 2000). Randolph Braham ennél nagyobb veszteségről szóló számításokat közölt, amely szerint a magyarországi zsidóság teljes vesztesége (az 1941-es területre számítva) több mint 564 ezer fő volt. (Braham, 1997: 454) Ennél is magasabb, 686 ezres összveszteségről pedig Raphael Patai ír könyvében. (Patai 1996: 590 idézi Romsics 2003: 265.)

A hadifogság áldozatai

A KSH 1946-ban kiadott kimutatása szerint a szovjet fogságba került magyarok száma 600 ezer fő volt. Az elhurcoltak jelentős része – megközelítőleg 230 ezer fő – származott a civil lakosság köréből. (Stark 2000). Más adatok és számítások szerint 600–610 ezer magyar katona és további 290–300 ezer polgári személy került szovjet, míg 85–100 ezer nyugati (amerikai, angol és francia) fogságba (Sipos 1997).

Ennél jóval bizonytalanabb a fogságból hazatértek száma, mert a háború után több mint egy évig nem vezettek kimutatást a visszatért foglyokról. Becslések szerint 320–370 ezer ember tért vissza, így a fogolytáborokban elhunytak száma 230–280 ezer főre tehető. A szovjet Belügyi Népbiztosság adatai, 419 ezer elbocsátott magyar fogolyról szólnak, ám ezt alapul véve is legalább 180 ezer fogságba esett magyar veszítette életét (Stark, 2000).

A polgári lakosság áldozatai

A háború utolsó évére tehető a polgári veszteségek több mint 90 százaléka (Ungváry 2004: 478). A KSH 1945 júniusi adatai szerint hivatalosan 44 490 polgári áldozata volt a harci cselekményeknek. Ez azonban nem tartalmazta a háborút követően ismét elvesztett területeken folyó hadműveletek és etnikai tisztogatások – így az erdélyi és délvidéki vérengzések – polgári áldozatainak számát. Az utóbbival kapcsolatban a magyar szerzők az áldozatok számát 20 ezerre teszik (Stark 2000).

A legsúlyosabb veszteségeket kétségtelenül Budapest szenvedte el. 1945 áprilisára a főváros lakossága az 1944 júniusi 1 millió 200 ezer főről 830 ezerre csökkent. Az ostrom közvetlen polgári áldozatainak száma 38 ezer főre tehető. Megközelítőleg 50 ezer embert hurcoltak el a nyilasok nyugatra, sáncsásra, akiknek közel fele meghalt vagy eltűnt. Ugyanennyien, kb. 50 ezren kerültek szovjet hadifogságba a polgári lakosságból, akik közül kb. 13 ezren nem tértek vissza. A főváros ostroma következtében a polgári lakosság teljes vesztesége kb. 76 ezer főre tehető (Ungváry 1998).

Tovább súlyosbították a helyzetet a lakosság nehéz életkörülményeiből fakadó veszteségek is: az élelmiszerhiány, a járványos megbetegedések és a higiénia hiánya miatt is sok ezer ember vesztette életét. A háború polgári áldozatainak száma – a többelhálandóságokat is figyelembe véve – a trianoni Magyarország területén 80 és 100 ezer fő körül mozog (Stark 1989).

Menekülések és kitelepítések

Az 1949-es népszámlálás adatai alapján 1949-ben 376 ezer olyan személy élt az ország területén, aki 1941 után települt vagy menekült át Magyarországra. Ebből 134 ezren Romániából, 119 ezren Csehszlovákiából, 66 ezren pedig Jugoszláviából származtak (Romsics 2003: 304). Az 1946. február 27-én megkötött csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény keretében 60 ezer magyarországi szlovák hagyta el az országot, ugyanakkor 90 ezer szlovákiai magyarnak kellett kényszerűen, néhány ingóságával, de sok esetben teljesen kisemmizetten Magyarországra áttelepülnie, vagy menekülnie. Az ezzel párhuzamosan zajló sváb kitelepítés során 1946-ban 120 ezer, majd a következő évben újabb 50 ezer magyarországi németnek kellett elhagynia az országot (Tóth 1993: 116).

Az ország lakosságát tovább csökkentette, hogy a hadifoglyok és hontalanok folyamatos hazatéréseivel párhuzamosan, már a fokozatosan kibontakozó kommunista diktatúra elől is megindult a menekültek áradata Nyugat felé.

A hadifoglyok és a hontalan magyarok mozgása, így a visszatérők és a vissza nem térők száma pontosan nem határozható meg. A Vöröskereszt adatai szerint 1945 őszen mintegy félmillió magyar volt a nyugati zónákban, akik közül 1947 júniusáig 455 ezer ember tért vissza. Az angol és amerikai hatóságok az általuk ellenőrzött német, osztrák és olasz területeken 1945 szeptemberében több mint 122 ezer magyar hontalant írtak össze.

Stark Tamás összesített számításai alapján a második világháború folyamán, illetve ennek következtében 790 ezer–1 millió 70 ezer magyar vesztette életét, míg a háború alatt, illetve azt követő mobilitás több mint fél millió embert érintett (Stark 2000).

A máig tartó feszültségek ezekhez a nagy veszteségekhez vezetnek vissza. A családi sorsok személyes elbeszélése közé beiktattuk a történészek adatait az emberveszteségek tényeiről, méreteiről. Belevettünk minden pusztulásra kárhozott csoportot, mindazokat, akik meghaltak a háborúban, akik fogságok és lágerek gyilkos körülményei közé kerültek, emberi mivoltukat is megtiporva szenvedtek, majd életüket veszítették. Sokféle szám kering történészek között az emberéletben elszenvedett veszteségre, a legelfogadottabbnak tartják, hogy egymillió hetvenezer volt a második világháborúban elesett áldozatok száma. E szikár számok erősebben írják le a bekövetkezett tragédia méreteit, mint ha szavakkal próbálkoznánk elbeszélni azt. Az egyedi történetek, sorsok mögött e hihetetlen méretű tömeges tragédia háttere sötétlik.

A népeśségstudomány pontosan kimutatja, hogy az egyes korcsoportokból a háború gyilkos harapása mekkora űrt hagyott a korfán: elvitte az ifjak, az életerős férfiak javát 1939–49 között. A hiány hatása az évek múlásával továbbgyűrűzött, hiszen aki meghalt, nemcsak saját korosztályából vesztett el, de nem lehetett gyereke, a meg nem született gyerekekről nem lehetett unokája, ezek a veszteségek és hiányok megmaradtak, pótolhatatlanok.

A százazrek pusztulásának következményei a mai napig élnek, ahogy él a gyász és az emlékezet is. És a mai napig más irányba néz a gyászolók vádoló tekintete: kik a vétkesek mindezért? Máig tart és befejezetlen – talán befejezhetetlen – a vita, hogy ennek a szörnyű tragédiának a bekövetkeztéért ki és miért felelős?

A történelem felülírta a történeteket, a forgandósága a sorsokkal együtt a nézeteket is alakította, így a felelősséget is minden oldal másképp határozza meg.

A múltban szembenálló álláspontok tovább élnek a mában: az értelmetlen, és idegen érdekeket szolgáló igazságtalan háború elítélésével szemben ma is hallható a keleti barbársággal szembeszálló „hősi honvédelem” érve. A szembenálló ítéleteket és érzelmeket egymás ellen korbácsolják fel és a legmélyebb érzelmeket, egymás elleni uszítással politikai haszonszerzésre használják lelkiismeretlen politikusok. De a kérdés így is úgyis fennmarad: miért kellett elpusztulniuk, és vajon megmenthető lett volna ennyi ember élete?

Óriási tömegek haláláról emlékezünk, de minden halál egyedi halál, egy emberről szól, „Ilyen az ember. Egyedüli példány.”, mondja Kosztolányi – egyszer volt, és soha nem lesz többé. Ha többekkel is osztozott a sorsban „csak őt” vesztette el apja, anyja, gyereke, párja, szerelme, barátja. Ha tömegsírba került, ha temetetlen, meggyászolatlan maradt is. „Ha megmentesz egy embert, egy egész világot mentesz meg vele” – int a Talmud. A múlt háborúban pedig az egyes emberek ilyen pusztulásával világok sokasága vesztett el.

Az elesett katonákat minősíthették háborús hősnak, a németek megszégyeníthették, mint megbízhatatlan szövetségeseiket, az orosz csapatok ellenséggként arathattak győzelmet felettük, megbélyegezhették, mint fasiszta sereget, és a szocializmusban nevezhették őket szelídebben „értelmetlen áldozatnak”. De ma is vannak, ha jelentéktelen is a számuk, akik seregeink vereségével együtt gyászolják a Német Birodalom összeomlását. Hitleri köszöntésre emelt kezeik a győzelemről szólnak és nem az ál-

dozataikról: az elpusztult férfiokról, nőkről, gyerekekről, a felégetett Európáról, az elégetett zsidókról, a halálra fagyott vagy csatatéren vergődő katonákról, a szétrombolt városokról, a hadszíntérre vált tanyákról. A második világháborút a német birodalmi törekvés, a világalomra termett felsőbbrendű faj ábrándja indította el, és az első világháborút követő béke igazságtalanságának és kegyetlenségének megtorlását célozta, ebben lehetett a magyar honvédség hol a német seregek lelkes szövetségese, hol meg azok kiszolgáltatott, alávetett segédcsapata. Önfeláldozásukat, kitarításukat az is magyarázza, hogy a két évtizedes revizionista követelések nyomán, Magyarország Hitler és Mussolini kezéből kapta vissza az elcsatolt, nagyrészt magyarlakta felvidéki, délvidéki és erdélyi területeket.

A világalomra törekvő német birodalmi eszméhez csatlakozva, egy fanatikus rögeszme többszörös áldozatává vált az ország, gyűlölettel fordulva szembe nem csak a bolsevizmussal – amit két évtizedes propaganda szított –, hanem a nyugati demokráciákkal is. Áldozattá vált, amikor a németek hátvédjeként egy egész hadseregnek kellett elpusztulnia a téli fagyban a Don-kanyarban, majd amikor a német megszárlást követően halálba küldték a zsidó származású magyarok százazreit. Akkor is, amikor Horthynak a háborúból való kiugrását, az általa nevelt, németbarát tisztikar elszabotálta, és a hatalmat inkább Szálasi nyilasainak kezébe adta. „Az utolsó emberig” kitartottak, amikor a hitleri parancsnak engedelmeskedtek: hogy váljon minden budapesti ház erőddé, hogy feltartóztassák a Vörös Hadsereg előrenyomulását a Harmadik Birodalom felé. Kié mindezért a felelősség, a halottakért, a megbénult és sebesült, beteg emberekért, az ország pusztulásáért? – teszik fel a kérdést, és választ is adnak rá az interjúkban, akik átérték vagy átérzik.

A veszteség nagy gyászát sok ember viszi tovább. Ki a személyes veszteségét, mások azt, amit, ha közvetve is, személyesen átéreztek. Sokan, sokszor elindulnak mécesst gyűjtani a háborúban elveszettekért, ki-ki az övéért: ki a fronton elesettekért, ki a holokauszt áldozataiért, mások a szovjet táborokban elpusztultakért. Kevesen képesek megérteni a másik gyászát, meggyászolni a másik halottját. Lehet-e mind az egymillió halottért vinni emlékmécesst? Pedig a gyász közös, hiszen ennyi ember halála mindannyiunk vesztesége.

IV.

MEGTÖRT UTAK A SZOCIALIZMUSBAN